

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2024, 13: 362-388

Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri

the Life of Hasan b. Ziyad, a Student of Abu Hanifa, and his Position in the Science of Hadith

حياة الحسن بن زياد أحد تلامذة أبي حنيفة ومكانته في علم الحديث

Aşur Akyol

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Kocaeli Başiskele Müftülüğü, Kocaeli/Türkiye
Dr., Presidency of Religious Affairs, Başiskele Mufti Office, Kocaeli/Türkiye
asurakyol2304@hotmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0001-9211-5777

RORID: <https://ror.org/007x4cq57>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 16.10.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 25.12.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.12.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Aralık / December

DOI: [10.61218/hadith.1568346](https://doi.org/10.61218/hadith.1568346)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Akyol, Aşur. "Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri". *HADITH* 13 (Aralık 2024), 362-388.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Aşur Akyol)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Ebû Hanîfe'nin Öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd'ın Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*

Dr. Aşur Akyol

Anahtar Kelimeler: Öz

Hadis
Fıkıh
Hasan b. Ziyâd
Hanefî Mezhebi
Ehl-i Rey

Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî (ö. 204/819), Hanefî mezhebinin önde gelen imamlarından biri olarak fıkıh ve hadis ilminde önemli bir yere sahiptir. Hicrî ikinci asırda yaşayan Hasan b. Ziyâd, uzun yıllar Ebû Hanîfe'den fıkıh tahsil etmiş ve mezhebin şekillenmesinde etkin rol oynamıştır. Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında hadis rivayetinde önde gelenlerden biri olmasına rağmen yazılı eserlerde hadislerinden çok azı kaydedilmiştir. Hadis alanındaki çalışmalarıyla dönemin diğer âlimleri tarafından takdir edilmiştir. Onun derin hadis bilgisi ve bu alanda yazdığı el-Müsned adlı eseri ve çalışmaları, Hanefî mezhebinin gelişimine büyük katkı sağlamış ve önemli hadis âlimleri yetiştirmiştir. Bu makale, Hasan b. Ziyâd'ın hadis ilmindeki konumunu ele almakta, ehl-i rey ve ehl-i hadis arasındaki metodolojik farklılıkların onun cerhine etkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Hasan b. Ziyâd'ın hayatı ve ilmî kişiliği yanında, öğrencileri, hocaları ve dönemin âlimlerinin görüşleri çerçevesinde hadis ilmindeki yeri tespit edilecektir. Veriler, klasik kaynaklar ile çağdaş literatürden faydalanılarak değerlendirilecek ve analitik bir yöntemle yorumlanacaktır.

The Life of Hasan b. Ziyad, a Student of Abu Hanifa, and his Position in the Science of Hadith

Keywords:

Hadith
Fiqh
Hasan b. Ziyâd
Hanafi Madhhab
Ahl al-Ra'y

Abstract

Hasan b. Ziyâd al-Lu'lu'î (d. 204/819) holds a significant position in the fields of jurisprudence and hadith as one of the prominent imams of the Hanafi school of thought. Living in the second century of the Hijri calendar, Hasan b. Ziyâd studied jurisprudence under Abu Hanifa for many years and played an influential role in shaping the Hanafi madhhab. Although he was one of Abu Hanifa's foremost students in hadith transmission, only a few of his narrations were recorded in written works. His contributions to hadith studies were highly esteemed by other scholars of his time. His profound knowledge of hadith and his works, particularly his al-Musnad, significantly contributed to the development of the Hanafi school and the training of notable hadith scholars. This study aims to examine Hasan b. Ziyâd's position in the science of hadith and evaluate the impact of methodological differences between the Ahl al-Ra'y and Ahl al-Hadith on the criticism he faced. The research will explore his life and scholarly personality, along with his students, teachers, and the views of contemporary scholars, to ascertain his place in the field of hadith. The data will be analyzed using an analytical method, utilizing both classical sources and contemporary literature.

* Bu çalışma Prof. Dr. Mehmet Özşenel danışmanlığında 2007 tarihinde tamamladığımız Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî ve Hadis İlmindeki Yeri başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye, 2007). / This article has been prepared based on the master's thesis titled Hasan bin Ziyâd al-Lu'lu'î and His Position in the Science of Hadith, which we completed in 2007 under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Özşenel (Master's Thesis, Sakarya University, Sakarya, Turkey, 2007).

Giriş

Hicri ikinci yüzyılda yaşamış olan Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî, fıkıh ve hadis ilimlerinde Hanefî mezhebinin önde gelen fakih ve muhaddislerinden biridir. Uzun yıllar boyunca Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) rahle-i tedrisinde bulunan Hasan b. Ziyâd, Hanefî mezhebinin usul ve fûruuna önemli katkılar sağlamıştır. Hasan b. Ziyâd, Kûfe'de kadı olarak görev yaparken gösterdiği titizlik ve adalet anlayışı ile maruf olmuştur. Fetva verirken izlediği ihtiyatlı yaklaşım ve mezhebin kurucu imamlarına karşı ileri sürdüğü bazı farklı görüşler ile dikkat çekmiştir. Hadis ilmine vukufiyeti ve bu alanda telif ettiği *el-Müsned* adlı eseri ile de bilinen Hasan b. Ziyâd, asrının uleması tarafından takdir edilmiştir. Onun hadis ilmindeki çalışmaları, Hanefî mezhebinin başlangıç sürecine önemli katkılar sağlamış ve birçok kıymetli hadis âliminin yetişmesine vesile olmuştur.

Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin hayatı üzerine yapılan çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte, onun hadis alanındaki birikimi ve bu ilme yaptığı katkılar üzerinde yeterince durulmadığı görülmektedir. Bu eksiklikten hareketle, Hasan b. Ziyâd'ın hadisçiliği ve bu ilme sağladığı katkıları ele alan bir çalışma yapma fikri doğmuştur.

Ülkemizde Hasan b. Ziyâd hakkında doktora seviyesinde bir çalışma bulunmamakla birlikte, birkaç yüksek lisans tezi ve makale kaleme alınmıştır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı fıkıh merkezli olup, hadis ilmindeki yönü ihmal edilmiştir. 2017 yılında hazırlanan "İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri" başlıklı yüksek lisans tezinde, Hasan b. Ziyâd'ın biyografisine kısaca yer verilmiş ve kayıp eserlerinin tespitine yönelik bir inceleme yapılmıştır. 2022 yılında Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan "Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin İbadetler Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed (ö. 189/805) Muhalif Görüşleri (Şemsüleimme es-Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût* Eseri Ekseninde)"¹ adlı makalede Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî ile ilgili bir başlık yer almakta ve burada Hasan b. Ziyâd'ın Şemsüleimme es-Serahsî'nin *el-Mebsût*'unda yer verdiği görüşleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. 2022 yılında *Dicle İlahiyat Dergisi*'nde yayımlanan "Hanefî Mezhebi Âlimlerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin Muâmelât ve Ukûbât Konusunda, Mezhebin İlk Üç İmamına (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed) Muhalif Görüşleri (Serahsî'nin *el-Mebsût* Eseri Ekseninde)" başlıklı makale, Şemsüleimme es-Serahsî'nin *el-Mebsût* eserinde yer alan Hasan b. Ziyâd'a ait fikhî görüşlerini irdelemiştir.² Arap dünyasında ise Hasan b. Ziyâd özelinde yüksek lisans seviyesinde yapılan Fahriye Muhammed Alî Bedr'in kaleme aldığı "el-Ahkâmü'l-fikhiyye elletî hâlefe fihâ el-Hasen b. Ziyâd el-Lü'lûî eimmete'l-mezhebe'l-Hanefî"³ adlı çalışma, Hasan b. Ziyâd'ın fikhî mirası ve etkilerini inceleyen bir araştırmadır. Yine Arap dünyasında Hasan b. Ziyâd özelinde yapılan en geniş çalışma Abdussettâr Hâmid ed-Debbâğ'ın, "el-Hasen b. Ziyâd ve fikhuhû beyne muâşirih"⁴ adlı doktora çalışması üç ana bölümden

¹ Nizamettin Ergüven, "Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin İbadetler Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına (Ebû Hanife, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed) Muhalif Görüşleri (Şemsüleimme es-Serahsî'nin *el-Mebsût* Eseri Ekseninde)", *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (Aralık 2022), 159-188.

² Nizamettin Ergüven, "Hanefî Mezhebi Âlimlerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin Muâmelât ve 'Ukûbât Konusunda, Mezhebin İlk Üç İmamına (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed) Muhalif Görüşleri (Serahsî'nin *el-Mebsût* Eseri Ekseninde)", *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/2 (2022), 529-561.

³ Fahriye Muhammed Ali Bedr, *el-Ahkâmü'l-fikhiyye elletî hâlefe fihâ el-Hasen b. Ziyâd el-Lü'lûî eimmete'l-mezhebe'l-Hanefî* (Kudüs: Kudüs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012/1434), 1-45.

⁴ Abdussettâr Hâmid ed-Debbâğ, *el-Hasen b. Ziyâd ve fikhuhû beyne muâşirih* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 57-171.

oluşan kapsamlı bir inceleme içermektedir. Bu çalışmaların hepsi Hasan b. Ziyâd'ın hadisçiliği kapsamı dışındadır.

Hasan b. Ziyâd'ın hadisçilik yönüyle ilgili 2018 yılında “Ebû Hanîfe Müsnedleri ve Havârizmî'nin (ö. 665/1267) *Câmi'u'l-Mesânîd'i*”⁵ başlıklı yüksek lisans çalışmasında, “Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûû ve Ebû Hanîfe Müsnedi” alt başlığı altında Hasan b. Ziyâd'ın hayatı özetlenmiştir. Aynı yıl “Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1371/1952) *el-İmta'* adlı eserinde yer alan ‘Müsnedü Ebî Hanîfe li'l-Hasen b. Ziyâd’daki 60 hadis-i şerifin tahriri ve değerlendirilmesi”⁶ adlı yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bu çalışmada da Hasan b. Ziyâd'ın biyografisi üzerinde durulmuş, ancak daha çok Zâhid Kevserî'nin *el-İmta'* adlı eserinde yer alan Hasan b. Ziyâd'ın Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği 60 hadisin değerlendirilmesi yapılmıştır. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde 2021 yılında yayımlanan “Hasen b. Ziyâd'ın Müsned'inde Yer Alan Mürsel Rivayetler”⁷ adlı makalede, Hasan b. Ziyâd'ın Müsned'indeki mürsel rivayetler üzerine bir inceleme yapılmıştır. Bununla birlikte, onun hadisçiliğine dair kapsamlı ve detaylı bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmüş, dolayısıyla böyle bir çalışmaya karar verilmiştir. Bu çalışmanın Türkiye’de hadis araştırmalarına küçük de olsa bir katkı sunması amaçlanmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Hasan b. Ziyâd'ın yaşadığı dönem, Hasan b. Ziyâd'ın hayatı ve kişiliği, ricâl ve tabakât kitaplarından elde edilen bilgilerle ele alınmış. İkinci bölümde ise Hasan b. Ziyâd'ın hadis ilmindeki yeri incelenmiş, diğer âlimlerin değerlendirmeleri ve cerh ve tadil yönünden durumu üzerinde durulmuştur.

1. Hasan b. Ziyâd'ın Yaşadığı Dönem, Hayatı ve Kişiliği

1.1. Hasan b. Ziyâd'ın Yaşadığı Dönem

Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûû'nin yaşadığı dönem İslam tarihinin Emevîlerden Abbâsîlere geçiş süreci, siyasî, sosyal ve ilmî açıdan köklü değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Emevîler döneminde Arap milliyetçiliği ve mevâlîye yönelik ayrımcılık, toplumsal huzursuzluklara ve isyanlara zemin hazırlarken, Abbâsîler merkezi yönetimi Irak’a taşıyarak İran kültürünün etkisini artırmış, ilim ve ticaretin gelişimine öncülük etmiştir. Bu süreçte fıkıh bağımsız bir disiplin olarak şekillenmiş, hadis ve kelam ilimlerinde sistemleşme başlamış, tasavvuf ve kıraat ilimlerinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Hanefî fakihî ve hadisçi Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûû, ilmî faaliyetleri ve ticaretle meşguliyetiyle bu dönemin öne çıkan simalarından biri olmuş, ilmî tartışmalarda önemli roller üstlenmiştir. Bu dönem, İslam ilimlerinin teşekkülü ve olgunlaşması açısından parlak bir dönem olarak öne çıkmıştır.⁸

⁵ Ramazan Çoban, *Ebû Hanîfe Müsnedleri ve Hârizmî'nin Câmiu'l-Mesânîd'i* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 51-52.

⁶ Hayyire Yüksek, *Zâhid el-Kevserî'nin 'el-İmta' Adlı Eserinde Yer Alan 'Müsnedü Ebî Hanîfe li'l-Hasen b. Ziyâd'daki 60 Hadisi Şerifin Tahriri ve Değerlendirilmesi* (Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 20-45.

⁷ Hayyire Yüksek - Ayşe Gültekin, “Hasen b. Ziyâd'ın Müsned'inde Yer Alan Mürsel Rivayetler”, *Süleyman Demirel İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2021), 52-73.

⁸ İbn Vâdih Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Şadr, ts.), 2/221; Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: y.y., 1989), 1/361-363; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991), 2/53-118; İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 9/94; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/31.

1.2. Hasan b. Ziyâd'ın Hayatı ve Kişiliği

1.2.1. İsmi, Künyesi ve Nisbesi

Ebû Alî el-Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû el-Kûfî el-Ensârî tam adıdır. Babasının Ensar'dan olması sebebiyle Ensârî, yaşadığı şehir olan Kûfe'ye nispetle Kûfî, inci ticaretiyle uğraşması dolayısıyla da Lü'lû nisbesini almıştır. Künyesi ise Ebû Alî'dir.⁹

1.2.2. Doğumu

Doğum yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte Kûfe'de doğmuş olması muhtemeldir. Doğum tarihi hakkında net bir bilgi yoktur. Ancak Hasan b. Ziyâd'ın hicri 204 yılında 88 yaşında vefat ettiği bilgisine dayanarak, hicri 116 (734) yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Bu çıkarımı Zernûcî'nin (ö. VI/XII. yüzyılın sonu) "Hasan b. Ziyâd, 40 yıl ilim tahsil etmiş ve 40 yıl ilim öğretmiş ve fetva vermiştir" sözü desteklemektedir.¹⁰

1.2.3. İlmî hayatı

Hasan b. Ziyâd'ın ilim hayatı, Kûfe ve Bağdat gibi İslam ilim dünyasının önde gelen merkezlerinde şekillenmiştir. İlk tahsilini Kûfe'de tamamladıktan sonra Bağdat'a yerleşen Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin büyük talebelerinden biri olmuş ve Hanefî mezhebinde ictihat seviyesine ulaşmıştır. Ebû Hanîfe'nin yanı sıra Ebû Yûsuf, Züfer b. el-Hüzeyl (ö. 158/775), Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781) ve Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 176/782) gibi dönemin önemli âlimlerinden ders alarak ilmini pekiştirmiştir.¹¹

Hasan b. Ziyâd'ın tedris hayatı, sürekli öğrenme ve araştırma arzusuyla belirginleşmiştir. Ders halkalarında aktif bir rol oynayan Hasan b. Ziyâd, özellikle re'y kullanımı ve fikhî meselelerin çözümünde büyük bir yetkinlik sergilemiştir. İlmî diyalogları ve sorgulayıcı zihni, onun entelektüel derinliğini ortaya koyarken, döneminin önde gelen isimleriyle yaptığı müzakerelerde üstün bir performans sergilemiştir.¹² Ebû Yûsuf ile olan ilişkisi, Hasan b. Ziyâd'ın eğitim ve talebe yetiştirme

⁹ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd (Tahran: y.y., 1971), 1/288; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî Fâriki., *Siyeru a'âlemi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arna'ût (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 9/545; Ebû'l-Fađl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *Lisânu'l-mizân* (Haydarabat: Matba'atü'l-Meclis-i Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, ts.), 2/208; Taqıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Mısırî, *eş-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983), 3/60; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhâş el-Leknevî, *el-Fevâidu'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1960), 61; Zafer Ahmed b. Latîf et-Tehânevî el-Osmânî, *İ'lâ'ü's-sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Karaç: İdâretü'l-Kur'an, ts.), 3/144; Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Alî Zâhid el-Kevserî, *el-İmta' bi Sîreti İmâmeyn Hasan b. Ziyâd ve Şahibihi Muhammed b. Şuca'* (Kahire: Matba'atü'l-Envâr, 1949), 8; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1986), 2/205; Ahmed Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: TDV. Yayınları, 1990), 25.

¹⁰ Kevserî, *İmta'*, 49; Fuat Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: yy., 1984), 1/415.

¹¹ İbn Hacer, *Lisân*, 2/208; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/ 205; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 25.

¹² Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed eş-Şaymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beirut: y.y., 1976), 132; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 7/314; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî Fâriki, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-tabakâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996), 99; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Naşbü'r-râye li-tahrîci ehadîsi'l-Hidâye*. (Beirut: Dâru'l-İhyâit-Turâsi'l-'Arabî, 1987), 1/27; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: y.y., 1993), 129-299; Ebû'l-'Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî, *Tâcü't-terâcim*, thk. İbrahim Sâlih

konusundaki hassasiyetini de yansıtır. Talebe yetiştirme sorumluluğunu ihmal ettiği için Ebû Yûsuf'a yönelttiği eleştiriler, onun ilim öğretme idealine verdiği önemin bir göstergesidir. Bu durum, Hasan b. Ziyâd'ın yalnızca ilim tahsiline değil, bu ilmi nesilden nesile aktarma görevine de bağlılığını göstermektedir. Ebû Yûsuf ile girdiği ilmî müzakereler, onun derin bilgisini ve fikhî birikimini teyit eder niteliktedir.¹³

Hasan b. Ziyâd, ilim öğrenme ve öğretmeye olan merakı, entelektüel kapasitesi ve İslam hukukuna katkılarıyla döneminin seçkin âlimlerinden biri olarak öne çıkmıştır.

1.2.4. Hocaları

Hasan b. Ziyâd, fıkıh ve hadis alanında derinlemesine bir eğitim almıştır. Bu ilimleri tedris ederken pek çok hocası olmuştur. Bu çalışmanın Hasan b. Ziyâd'ın hadisçiliği bölümünde hadis hocalarının üzerinde durulacaktır. Fıkıh ilminde en uzun süre eğitim gördüğü ve en fazla hadis rivayet ettiği hocası, Hanefî mezhebinin kurucusu olan İmam Ebû Hanîfe'dir. Diğer hocaları arasında Dâvûd b. Nuşayr, Hammâd b. Ebî Hanîfe, Züfer b. Hüzeyl ve Ebû Yûsuf gibi önemli isimler yer almaktadır.¹⁴

1.2.5. Öğrencileri

Hasan b. Ziyâd'ın öğrencileri arasında şunlar bulunur: el-Fetḥ b. Ömer el-Keşşî, Ebû Hişâm er-Rifâî, Nuşayr b. Yahyâ el-Belhî, Muhammed b. Semâ'a et-Temîmî el-Kûfî (ö. 233/848), İshâk b. Behlûl et-Tenûhî (ö. 252/866), Şuayb b. Eyyûb eş-Şarîfînî (ö. 261/874), yeğeni el-Velîd b. Hammâd el-Lü'lûî, İbrâhim b. İsmâil et-Tulhî, Tâhir b. Aḥmer, İsmâil b. Hammâd b. Ebî Hanîfe, Hâlef b. Eyyûb el-Belhî, Abbâsî Halîfesi Ebû Ca'fer Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr (ö. 193/809), Abbâsî Halîfesi Hârûn er-Reşîd'in oğlu Ebû Ca'fer Abdullah b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh b. Abdillâh el-Mansûr (ö. 218/833), Nemr b. Cidâr, Muhammed b. Şuca' es-Selcî, Alî b. Hâşim b. Merzûk, İsmâil el-Fezârî, Muhammed b. Muḳâtil er-Râzî, Alî er-Râzî, Ömer b. Müheyir, Ahmed b. Süleymân er-Rehâvî, Ahmed b. Abdilhamîd el-Hârisî ve İbrâhim b. Abdullâh en-Neysâbûrî. Özellikle Muhammed b. Şuca' ve Muhammed b. Semâ'a, mezhebin ikinci nesil fukahası olarak öne çıkmıştır.¹⁵

1.2.6. Fıkıhtaki yetkinliği

Hasan b. Ziyâd'ın fıkıhta hüccet olduğunu öğrencisi Naşr b. Yahyâ'dan öğreniyoruz. Bir adam Hâlef b. Eyyûb'a bir mesele hakkında soru sormuş, Hâlef cevabını bilmediğini söyleyince adam, bilen birini önermesini istemiştir. Hâlef, Kûfe'deki Hasan b. Ziyâd'ı önermiştir. Adam Kûfe'nin uzak olduğunu söyleyince, Hâlef, dinine önem veren kimseye Kûfe'nin yakın olması gerektiğini belirtmiştir. Naşr b. Yahyâ, Hâlef'e bugün kim hüccet diye sorduğunda, Hâlef her seferinde Hasan b. Ziyâd'ın hüccet olduğunu söylemiştir.¹⁶

(Dimaşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türas, 1992), 10; Temîmî, *Ṭabakât*, 3/60; Leknevî, *Fevâid*, 61; Kevserî, *İmta'*, 8-51; Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Ḥaṭîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981) 273; Tehânevî, *İ'lâ'*, 3/ 144; Ziriklî, *el-A'lam*, 2/ 205; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 25.

¹³ Kureşî, *Cevâhir*, 120; Temîmî, *Ṭabakât*, 3/61; Kevserî, *İmta'*, 7.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerḥ ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1952), 3/15; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Esmâ'ü'd-ḍu'afâ' ve'l-vaḍdâ'in (vâḍi'in) ve zikrû men cereḥahüm mine'l-e'immeti'l-kibârî'l-ḥâfîzîn*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah Kâdî (Beyrut: y.y., 1986), 1/202; Kevserî, *İmta'*, 9.

¹⁵ Bağdâdî, *Târîḥ*, 7/314; Zehebî, *Siyer*, 9/544; Temîmî, *Ṭabakât*, 3/61; Leknevî, *Fevâid*, 61.

¹⁶ Kevserî, *İmta'*, 9.

Hasan b. Ziyâd, mezhebin ilk üç imamına karşı ibadet, muâmelât ve ukûbât gibi alanlarda bazı muhalif görüşler ileri sürmüştür. Örneğin, abdestte başın ne kadarının mesh edileceği konusunda Hanefî mezhebi içinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüş ayrılığının temel nedeni, Kur'an-ı Kerim'deki "başınızı mesh ediniz" ayeti (el-Maide 5/6) ifadesinin ne kadarını kapsadığına dair farklı yorumlardır. İmam Muhammed'e göre üç parmak kadar, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre başın ön kısmı (nâsiye), Hasan b. Ziyâd'a göre ise başın çoğunluğu mesh edilmelidir.¹⁷

Hanefî mezhebi içerisinde kusmanın abdesti bozup bozmadığı meselesinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüş ayrılığının temel nedeni, kusmanın necis olup olmadığı ve hadislerin farklı yorumlanmasıdır. İmam Züfer'e göre kusma, az veya çok olması fark etmeksizin abdesti bozar. Diğer Hanefî âlimler ise ağız dolusu kusmanın abdesti bozacağını, az miktarda kusmanın ise bozmayacağını savunurlar. Hasan b. Ziyâd ise saf su içtikten hemen sonra kusmanın abdesti bozmayacağını, çünkü bu durumda kusmuşun necis olmadığını ileri sürer.¹⁸

Zihar ifadesinin kadın tarafından kullanılması durumunda Hanefî mezhebinin genel görüşü, herhangi bir kefaretin gerekmediği yönündedir. Ancak, Ebû Yûsuf ve Hasan b. Ziyâd bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Ebû Yûsuf, kadının da zihar kefareti ödemesi gerektiğini savunurken, Hasan b. Ziyâd bu durumda yemin kefareti gerektiğini belirtmiştir. İhtilafın temelinde farklı kıyas yöntemleri yatmaktadır.¹⁹

Hanefî mezhebinde yol kesicilere uygulanacak had cezası, kişi başına düşen 10 dirhem miktarına bağlıdır; bu durumda suçluların elleri ve ayakları çaprazlama kesilir. Ancak Hasan b. Ziyâd, bu miktarın 20 dirhem olması gerektiğini savunarak, hırsızlık cezasında tek uzvun 10 dirhem karşılığında kesildiğini, hırâbe yani yol kesicilik suçu cezasında ise iki uzvun kesilmesi için 20 dirhem gerektiğini öne sürmüştür.²⁰

Sunulan örnekler, Hasan b. Ziyâd'ın Hanefî mezhebinin temel müçtehitleri olan ilk üç imamın görüşlerine nazaran bazı konularda farklı bir ictihad sergilediğini ortaya koymaktadır.

1.2.7. Eserleri

Hasan b. Ziyâd'ın günümüze ulaşan müstakil bir eseri olmamakla birlikte, onun görüşleri ve rivayetleri çeşitli klasik kaynaklarda yer almıştır. Fıkıh ve hadis alanındaki çalışmaları, özellikle Ebû Hanîfe ve onun talebelerine ait eserlerde atıflar yoluyla günümüze kadar taşınmıştır. Bu bağlamda, *Müsned* türündeki derlemelerde, onun hadis rivayetlerinin önemli bir kısmı korunmuştur.

1.2.7.1. Müsned

İmam Ebû Hanîfe'nin hadisleri, rivayet zincirinde tanınmış âlimlerin yer aldığı hadisleri bir kitapta toplama geleneğine uygun olarak, talebeleri tarafından *Müsnedu Ebû Hanîfe* adıyla derlenmiş ve ona nispet edilmiştir. Bu hadisler, Ebû Hanîfe'nin fıkıh derslerinde ve hüküm çıkarırken dayandığı

¹⁷ Ergüven, "Hasan B. Ziyâd el-Lü'lü'nin İbadetler Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına Muhalif Görüşleri", 167-169.

¹⁸ Ergüven, "Hasan B. Ziyâd el-Lü'lü'nin İbadetler Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına Muhalif Görüşleri", 169-170.

¹⁹ Ergüven, "Hasan B. Ziyâd el-Lü'lü'nin Muâmelât ve Ukûbât Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına Muhalif Görüşleri", 534.

²⁰ Ergüven, "Hasan B. Ziyâd el-Lü'lü'nin Muâmelât ve Ukûbât Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına Muhalif Görüşleri", 535.

hadislerle, sahabe ve tabîinden yaptığı rivayetleri içerir. Her ne kadar Ebû Hanîfe'nin bizzat yazdığı veya talebelerinden birinin onun adına istinsah ettiği *el-Müsned* adlı bir eserin bulunmadığı görüşü yaygın olsa da matbu olanlar da dahil olmak üzere yaklaşık yirmi adet Ebû Hanîfe *Müsned*'i bulunmaktadır. Bu eserler, genellikle rivayetlerin toplanmasında veya tasnifinde etkin rol oynayan şahısların adlarıyla anılmaktadır. Ebû Hanîfe'nin meşhur talebeleri Ebû Yûsuf, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hasan b. Ziyâd ve diğer talebelerinin *Müsned* adında eserleri bulunmaktadır.²¹

1.2.7.2. *Kitabu'l-Mücerred*

Hasan b. Ziyâd'ın, Ebû Hanîfe'den edindiği fikhî bilgileri ve delilleri içeren eseri, öğrencisi Muhammed b. Şucâ' tarafından rivayet edilmiştir. Ne yazık ki, bu kıymetli eser günümüze ulaşmamıştır. Ancak, İmam Muhammed'in *el-Aşl* adlı eserinde ve diğer Hanefî fıkıh kitaplarında *Kitabu'l-Mücerred*'den yapılan alıntılar, eserin içeriğine dair önemli ipuçları sunmaktadır.²²

1.2.7.3. Diğer Eserleri

Diğer eserleri kaynaklarda şu şekilde sıralanmaktadır: *Kitâbu Edebi'l-kâdî*, *Kitâbu'l-hisâl*, *Kitâbu me'âni-l-imân*, *Kitâbu'n-nafakât*, *Kitâbu'l-harac*, *Kitâbu'l-ferâiz*, *Kitâbu'l-veşâyâ*, *Kitâbu'l-makâlât*, *Kitâbu't-tuhme*, *Kitâbu'l-icâre*, *Kitâbu's-şarf*, *el-Emâlî*, *Kitâbu's-şiyâm/şavm*, *Kitâbu's-şalât*, *Kitâbu'z-zekât*, *Kitâbu'l-menâsik*, *Kitâbu'n-nikâh*, *Kitâbu'n-talâk*, *Kitâbu'l-bey'*, *Kitâbu's-şüfa*, *Kitâbu's-selem*, *Kitâbu'r-rehn*, *Kitâbu'l-vekâle*, *Kitâbu'l-keffârât*, *eş-Şayd ve'z-zebâih*, *Dağâyâ/Edâhî*, *Kitâbu'l-hudûd*, *Kitâbu'l-cinâyât*, *Kitâbu'l-gasb*, *Kitâbu'l-irtidâd*, *Kitâbu'l-vakf*.²³

Hasan b. Ziyâd'ın telif ettiği eserler, zamanın yıpratıcı etkileri sonucu maalesef günümüze ulaşmamıştır. Her ne kadar bu kıymetli eserlerin yokluğu derinden hissedilse de Hasan b. Ziyâd'ın ilmî mirası, talebeleri tarafından kaleme alınan eserlerde ve aktarılan rivayetlerde yaşamaya devam etmektedir.

1.2.8. Hasan b. Ziyâd'ın Kadılığı ve Devlet Ricâliyle İlişkisi

Hasan b. Ziyâd, ilmî kariyerinin yanı sıra Kûfe kadılığı göreviyle de öne çıkan bir isimdir. Hicrî 194 yılında Kûfe kadısı olarak atanması, ilmî yetkinliğinin ve toplumsal sorumluluğunun bir göstergesi olsa da bu görevde ilâhî yardımın üzerindeki etkisinin kalktığını ve hafızasının zayıfladığını ifade ederek affını istemiştir. Hüküm vermedeki titizliği ve Allah korkusu, onun bu görevi sürdürememesindeki temel etkenler arasında yer alır.²⁴ Hasan b. Ziyâd, dürüstlüğü ve siyasi nüfuzdan uzak duruşuyla tanınmış, devlet ricâliyle yakın ilişkiler kurmaktan kaçınmıştır. Halifeler Hârûn Reşîd ve Me'mun'la karşılaştığında sergilediği mesafeli tavır ve özellikle Me'mun'a ders verdiği sırada gösterdiği kararlı tutum, onun ilmi ve ahlaki duruşunu ortaya koymaktadır.²⁵ Devlet yönetimindeki kişilere özel muamele göstermeyen bu sağlam karakteri, ilmî mirasının değerini artırmış ve onu döneminin önde gelen âlimlerinden biri yapmıştır.

²¹ Mehmet Özşenel, "Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri 16-19 Ekim 2003*, nşr. İbrahim Bağdâdioğlu (Mudanya/Bursa: 2005), 2/353-360.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferhad eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1990), 2/264, 266, 277; Kevserî, *İmta'*, 17;

²³ Kevserî, *İmta'*, 17. Ahmed b. Muhammed b. Ömer en-Nâtîfî, *el-Ecnâs fî furûi'l-fikhi'l-Hanefî*, nşr. Abdullah b. Sa'd - Kerim b. Fuâd (Riyad: Dâru'l-Me'sûr, 2016), 1/18-500.

²⁴ Bağdâdî, *Târîh*, 7/326; Kevserî, *İmta'*, 15-16; Tehânevî, *İqlâ'*, 3/144.

²⁵ Kevserî, *İmta'*, 15-16.

1.2.9. Hasan b. Ziyâd'ın Günlük Rutinleri ve Ahlâkî Kişiliği

Hasan b. Ziyâd, ilimle iç içe bir yaşam sürmüş, gününü titizlikle düzenleyerek fıkıh ve ilmi çalışmalara adanmıştır. Sabah namazından itibaren öğrencilere ders verir, günün ilerleyen saatlerinde fıkıh meseleleriyle meşgul olur ve namaz vakitlerini ibadetle geçirirdi. Öğle ve ikindi namazlarının ardından eserler üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar yapar, akşam ve yatsı namazlarını müteakip özellikle miras hukuku gibi konularda araştırmalarını sürdürürdü.²⁶ Bu disiplinli çalışma düzeni, onun ilmi derinliğini ve gayretini yansıtmaktadır. Öğrencileri ve çağdaşları tarafından zekâsı, fikhî kavrayışı ve Allah korkusuyla tanınmış; ahlaki karakteri ve ilme olan bağlılığıyla büyük takdir toplamıştır.

Ahlaki kişiliğiyle de ön plana çıkan Hasan b. Ziyâd, Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılığı ve uygulamalarına dikkat etmesiyle tanınmıştır. Kölelerine kendi giydiği kıyafetleri giydirir,²⁷ fetva verirken son derece titiz davranır ve hatasını fark ettiğinde düzelterek erdemi gösterirdi.²⁸ Hocalarına büyük saygı duyar, onları eleştirilere karşı savunur, ilim ehline değer verirdi. Ebû Hanîfe'nin ilmi mirasını koruma ve aktarma konusundaki kararlılığı, onun hocasına olan bağlılığını göstermektedir.²⁹ Bu özellikleriyle Hasan b. Ziyâd hem ilmi birikimi hem de ahlaki duruşu sayesinde döneminin seçkin âlimleri arasında yerini almış, kendisinden sonraki nesillere örnek bir âlim profili bırakmıştır.

1.2.10. Vefatı

Hasan b. Ziyâd'ın 204/819 yılında vefat ettiği konusu genel bir uzlaşma olup bu konuda kaynaklarda bir ihtilaf söz konusu değildir.³⁰

2. Hasan b. Ziyâd'ın Hadis İlimindeki Yeri

Hadis, Kur'an gibi Müslümanların temel bilgi kaynaklarından biri olup, her Müslümanın öğrenmeye özen gösterdiği bir ilim dalıdır. Bir âlimin hadisçiliğinin tespiti, onun hadis öğrenimine gösterdiği ilgi, hadis hocalarının ve öğrencilerinin meslekî kimliği, rivayet ettiği hadislerin miktarı ve hadis ilmine dair bir eser kaleme alıp almadığı gibi unsurlar üzerinden değerlendirilir. Hanefî mezhebinin önde gelen müctehidlerinden Hasan b. Ziyâd'ın, ictihad yapabilme şartlarından biri olan hadis ilmine vukufiyeti, onun bu alandan uzak kalmasının mümkün olmadığını göstermektedir. Ancak, hadis ilmindeki yetkinliği, fıkıh sahasındaki başarısının gölgesinde kalmış; kaleme aldığı fikhî eserler, onun fakih kimliğini öne çıkararak bu yönüyle tanınmasını sağlamıştır. Bu bölümde, Hasan b. Ziyâd'ın hadis ilmindeki yeri, hadisçiliği ve bu alandaki etkisi daha yakından incelenecektir.

2.1. Hasan b. Ziyâd Döneminde Hadis

Hicri ikinci yüzyılın başlarında Halife Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720) tarafından başlatılan hadislerin derlenmesi hareketi, Muhammed b. Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) öncülüğünde gelişmiş ve Abbâsîler döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. Emevîler devrinde hadislerin doğruluğunu kontrol etmek amacıyla isnad uygulaması yaygınlaşmış, bu sayede hadis ilmi önemli ilerlemeler

²⁶ Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî, *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981), 488; Kevserî, *İmta'*, 6.

²⁷ Şaymerî, *Ahbâr*, 131; Bağdâdî, *Târîh*, 7/327; Zehebî, *Siyer*, 9/544; Kureşî, *Cevâhir*, 120; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 10; Temîmî, *Tabakât*, 3/60; Leknevî, *Fevâid*, 60; Kevserî, *İmta'*, 4; Tehânevî, *İ'lâ'*, 3/ 144.

²⁸ Şaymerî, *Ahbâr*, 131; Zehebî, *Târîh*, h. 201-210 yılları 99; Kureşî, *Cevâhir*, 120; Temîmî, *Tabakât*, 3/61; Kevserî, *İmta'*, 49.

²⁹ Temîmî, *Tabakât*, 3/60.

³⁰ Bağdâdî, *Târîh*, 7/326; Zehebî, *Siyer*, 9/545; a.mlf., *Târîh*, h. 201-210 yılları 99; Kureşî, *Cevâhir*, 120; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 10; Temîmî, *Tabakât*, 3/59; Leknevî, *Fevâid*, 60; Kevserî, *İmta'*, 10; Ziriklî, *A'lam*, 2/205; Tehânevî, *İ'lâ'*, 3/ 144.

kaydetmiştir. Abbâsîler döneminde ise hadis tedvin ve tasnif faaliyeti devam etmiş, hadis metodolojisi geliştirilmiş ve çeşitli türlerde kıymetli eserler kaleme alınmıştır. Hadislerin sened ve metin tenkidi yöntemleri bu dönemde daha da olgunlaşmış, rivayetlerin değerlendirilmesi ve tedvin (toplama) faaliyetleri hız kazanmıştır.³¹ Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'nin ilmî halkasında edindiği bilgileri eserlerine yansıtarak, bu tedvin ve tasnif çalışmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.³²

2.2. Hasan b. Ziyâd'ın Hadis Öğrenim ve Öğretimi

Biyografi kaynaklarının verdiği bilgilere göre Hasan b. Ziyâd'ın hadis öğrenimindeki ilk ve en önemli kaynağı, aynı zamanda fıkıh ilmindeki rehberi olan Ebû Hanîfe olmuştur. Bunun yanı sıra Sa'îd b. 'Ubeyd et-Tâî, Abdülmelik b. Cureyc, Mâlik b. Miğvel (ö. 159/776), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Eyyûb b. 'Ukbe, el-Hasan b. 'Umâre (ö. 153/770), İsa b. Ömer el-Hemedânî ve Mukrî el-Kûfî gibi dönemin hadis alimlerinden istifade etmiştir. Bu isimler arasında Vekî' b. Cerrâh, asrının "en fakihî", "hadiste müminlerin emiri" ve "zamanının Evzâî'si" olarak tanımlanan güvenilir bir imam olarak öne çıkarken;³³ Abdülmelik b. Cureyc, ise Hasan b. Ziyâd'ın hadis ilmi üzerindeki etkisi bakımından önemli bir hocası olup, ondan pek çok hadis rivayet etmiştir.³⁴ İbn Cureyc hadis rivayetinde tedlîs yapması ve hadislerin güvenilirliğini teyit etmeksizin rivayette bulunması gerekçesiyle eleştirilmiştir.³⁵ Hasan b. Ziyâd, hocalarından elde ettiği hadis birikimini, el-Feth b. Ömer el-Keşşî, Ebû Hişâm er-Rifâî, Nuşayr b. Yahyâ el-Belhî, Muhammed b. Semâ'a et-Temîmî (ö. 233/848), İshâk b. Behlül et-Tenûhî (ö. 252/866) ve Muhammed b. Şuca' es-Selcî (ö. 266/880) gibi talebelerine aktarmıştır. Hadis ehli özellikle, Hasan b. Ziyâd'ın öğrencilerden Muhammed b. Şuca' ve İshâk b. Behlül et-Tenûhî'nin hadisçiliğini övmüştür. En tanınmış öğrencilerinden biri olan Muhammed b. Şucâ' es-Selcî'nin kitaplarında yetmiş üç bin hadis bulunduğu rivayet edilmiştir. Âlimler, onun ilmî kişiliğini "Muhammed b. Şucâ', döneminin önde gelen fakihlerinden, takva sahibi ve görüşlerinde son derece sağlam bir âlimdir. O, Ebû Hanîfe'nin fıkhnın delillerini açıklayan ve bu delilleri hadislerle destekleyen bir âlimdir. Ayrıca, *Menâsik* konularında altmıştan fazla cüzden oluşan ayrıntılı ve kapsamlı bir eser kaleme almıştır" sözleriyle övmüştür.³⁶ Diğer önemli öğrencisi İshâk b. Behlül et-Tenûhî'nin ise ezberinden elli binden fazla hadis rivayet ettiği kaydedilmiştir.³⁷ Bu durum, Hasan b. Ziyâd yetiştirdiği öğrencilerin hadis ilmindeki yetkinliğini aynı zamanda Hasan b. Ziyâd'ın da hadisçi kişiliğini ortaya koymaktadır.

2.3. Hadis Alanındaki Katkıları

Hasan b. Ziyâd'ın öğrencisi Muhammed b. Semâ'a, Hasan b. Ziyâd'ın İbn Cüreyc'ten on iki bin hadis yazdığını ve bu hadislerin hepsine fakihlerin ihtiyaç duyduğunu belirttiğini nakletmiştir. Bu rakam, Ebû Hanîfe'nin hocası Hammâd'dan ve diğer hocalarından rivayet ettiği hadislerle ya da

³¹ Muammer Bayraktutar, "Hadis İstilahlarının Doğuşu Ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Aralık 2014), 276.

³² İsmail Yiğit, "Emevîler", 9/103.

³³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hâfîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, nşr. Ebû Abdullah es-Sevratî - İbrâhim Hâmîd el-Medînî, (Medine, ts. el-Mektebetü'l-İlmiyye), 54.

³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/15; İbnü'l-Cevzî, *Esmâ'ü'd-đu'afâ'*, 1/202; Kevserî, *İmta'*, 9.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/405.

³⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 348.

³⁷ Zehebî, *Siyer*, 12/490; Bağdâdî, *Târîh*, 6/368.

Mâlik'in *el-Muvaţta*'nda bulunan bin yedi yüz hadisle karşılaştırıldığında, Hasan b. Ziyâd'ın ahkâm hadisleri konusunda oldukça büyük bir birikime sahip olduğunu gösterir.³⁸

Hasan b. Ziyâd, İslami ilimlerin, özellikle hadis ilminin gelişmesine, Ebû Hanîfe'den rivayet ettiği hadislerle önemli katkılarda bulunmuştur. Onun rivayetleri, günümüze ulaşmayan ve sadece bazı kaynaklarda ismi zikredilen "Müsned" adlı eserinde yer almakta olup, bu rivayetler Hanefî mezhebi kaynaklarında dağınık bir şekilde bulunmaktadır.

2.4. Müsned'deki Hadislerin Durumu

Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'i, birçok defa derlenmiş veya fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. *Müsnedu Ebû Hanîfe*'ler üzerine gerçekleştirilen en meşhur derleme, Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Ĥâvârizmî tarafından yapılan ve *Mesânîdu (Müsnedu) Ebû Hanîfe (Câmi'u'l-mesânid)* adını taşıyan eserdir. Bu eserde, Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Âsâr*, *el-Müsned* veya *es-Sünen* adıyla bilinen kitaplar toplanmıştır. Ĥâvârizmî, eserinde Ebû Hanîfe'ye nispet edilen on beş *Müsned*'i toplamış ve bunlardan biri de Hasan b. Ziyâd'a aittir. Bu derlemede, elli farklı senedle yaklaşık 600 hadis, fıkıh bablarına göre sıralanmış, mükerrer metin ve isnadlar çıkarılmış, hadislerin büyük çoğunluğunun sahih olduğu, sadece on kadarının zayıf olduğu belirtilmiştir. Hasan b. Ziyâd'a ait *Müsned*'in senedi, Muhaddis Alî b. Abdulmuhsîn ed-Devâlibî el-Hanbelî tarafından Şam'daki Zâhiriyye Kütüphanesi'nin hadis bölümü 285 nolu rafında yer alan Sebt adlı rafın *Hasan b. Ziyâd'ın Müsned*'i bölümünde kaydedilmiştir.³⁹ Eserin yazma nüshası ise Bağdat'ta el-Evkâf kütüphanesinde 10005 numarada kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Bu *Müsned*'den 228 rivayet Câmi'u'l-mesânîd'e alınmıştır. Hasan b. Ziyad el-Lü'lû'nin *Müsned*'indeki 170 rivayet, kendisinden sonra İbn Hüsrev el-Belhî tarafından kaleme alınan *Müsned*'e dahil edilmiştir.⁴⁰

Hasan b. Ziyâd'ın *Müsned*'inde yer alan rivayetlerin bir bölümü Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislerden, bir kısmı sahâbe fetvalarından ve diğer bir kısmı ise tâbiûn müctehidlerinin görüşlerinden oluşmaktadır. Hadis literatüründe ilk yazılan eserler arasında yer alan Muvatta, Musannef ve el-Müsned gibi çalışmalar, sadece merfû hadisleri, yani Hz. Peygamber'e isnad edilen sözleri içermekle kalmamış; aynı zamanda sahâbe ve tâbiûn âlimlerinin görüş ve fetvalarını da içermektedir.⁴¹ Yalnızca Hz. Peygamber'in sözlerine yer veren eserler ise daha sonraki dönemlerde kaleme alınmıştır.

Hasan b. Ziyâd'ın el-Müsned'i, nitelik itibariyle İmam Ebû Hanîfe'nin Müsned'i olarak da değerlendirilebilir. Zira eserde nakledilen hadislerin tamamı, Hasan b. Ziyâd'ın, hocası İmam Ebû Hanîfe vasıtasıyla aktarılmıştır. Bu rivayetler, sadece Hasan b. Ziyâd'ın değil, aynı zamanda hocası İmam Ebû Hanîfe'nin de delil olarak kullandığı nakillerdir. *Müsned*'de, müsned, mürsel ve mevkûf şeklinde çeşitlenen hadisler bulunmaktadır. Eserdeki müsned hadislerin sayısı 150, mürsel hadislerin sayısı ise 55'tir. Mürsel hadislerin büyük bir bölümü, tâbiûn âlimlerinden İbrâhim en-NeĤâ'î'ye (ö.

³⁸ Kureşî, *Cevâhir*, 129-299; Leknevî, *Fevâid*, 61; Kevserî, *İmta'*, 8-51; Kevserî, *Te'nîb*, 273; Tehânevî, *İ'lâ'*, 3/ 144.

³⁹ Kâtip Çelebi Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. haz. M. Şerafettin Yaltkaya (İstanbul: MEB. Yayınları, 1971), 2/1680-1681; Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Ĥâvârizmî, *Câmi'u'l-mesânid* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts), 1/5; Kevserî, *İmta'*, 25; Fuat Sezgin, *Târîh*, 1/ 415; Beşir Gözübenli, "Hasan b. Ziyâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/361; İbrahim Hatipoğlu, "el-Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 20/101-103.

⁴⁰ Kevserî, *İmta'*, 8-51; Fuat Sezgin, *Târîh*, 1/ 415

⁴¹ Abdulvahap Özsoy, "Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2 (2005), 186.

96/714) isnad edilen rivayetlerdir.⁴² Hanefî âlimlerine göre mürsel hadisler delil kabul edilmekte olup, İbrâhim en-Neħa'î'nin mürsel rivayetleri diğer mezheplerce de muteber görülmüştür.⁴³

Eserde yer alan mevkûf hadislerin sayısı ise 13 olup, bunlar sahabeden nakledilen söz ve fetvaları ifade etmektedir. Bu rivayetlerin 10'isi ise maktûdur. Müsned'de en çok rivayet edilen sahâbîler ise şu şekildedir: Abdullah b. Mesud'dan 32, İbn Ömer'den 23, İbn Abbâs'tan 14, Hz. Âişe'den 21 ve diğer sahâbeden toplamda 60 hadis.⁴⁴ Bunun yanında, Müsned'de 49 rivayet, doğrudan İbrâhim en-Neħa'î'nin fetvası veya sözü olarak yer almaktadır. Bu rivayetlerin büyük çoğunluğu, "Hasan b. Ziyâd > Ebû Hanîfe > Hammâd > İbrâhim" sened zinciriyle nakledilmiştir. Az sayıda rivayet ise başka râvî zincirleri vasıtasıyla İbrâhim en-Neħa'î'den aktarılmıştır. İbrâhim en-Neħa'î'nin fetvaları, Hanefî mezhebinde delil değerindedir. Mürsel hadislerin delil olma niteliği hakkında Hanefî hukukçusu Serahsî şu görüşü dile getirmiştir: "Bize göre, mürsel ve munkatî' haberler, başka bir yoldan müsned olarak nakledilmemiş olsa dahi, râvîsi güvenilir olduğu takdirde delil kabul edilir."⁴⁵

2.5. Naklettiği Hadisler

Hasan b. Ziyâd'ın hadis ilmindeki konumunu en iyi şekilde değerlendirebilmek için, kendisinden nakledilen rivayetler temel bir ölçüt teşkil etmektedir. Her ne kadar günümüze ulaşan rivayetlerinin sayısı oldukça sınırlı olsa da bu rivayetler dahi onun hadisçilik yönü hakkında belirli bir kanaat oluşmasına imkân sağlamaktadır. Kendisine isnat edilen *Müsned*'i içerisindeki bu rivayetler, içeriklerine göre şu şekilde tasnif edilebilir:

Birinci bölüm temizlikle (tahâret) ilgili hadisleri içermekte olup beş fasıldan oluşmaktadır. Bu fasıllar "الفصل الأول" şeklinde başlamaktadır. Fasıllar: "Abdest ve teyemmümün nasıl alınacağı, abdesti ve teyemmümü gerektiren durumlar ve hadesin hükümleri, guslü gerektiren durumlar ve cünüplükle ilgili hükümler, sular ve necasetler, mestler ve diğer üzerine mesh yapılabilecek şeyler" alt başlıklarından oluşmaktadır. İkinci bölüm namaz hadisleri içermekte olup yedi fasıldan oluşmaktadır. Bunlar, "Namaz vakitleri, kible ve ezan, kıraat (okuma), kunut ve besmelenin gizli okunması, rükû ve baş kaldırmada elleri kaldırmamak, namazı bozan durumlar ve avret yerinin örtülmesi, cuma, bayram namazları, sünnetler ve nafileler, namazın şekli, şüphe durumları ve farz oluş şartları, cemaatle namaz, imamın edepi ve mescitte mekruh olan durumlar, cenazeler" alt başlıklarıdır. Üçüncü bölüm zekât hadisleridir. Bu bölüm üç faslı içerir: "Zekâtın nisap miktarları ve harcama yerleri, öşür, haraç ve define, ziynet, yetim malı ve borçlu malının zekâtı." Dördüncü bölüm oruç hadisleridir. Bu bölüm üç faslı içerir: "Oruç tutmanın fazileti ve sıhhat şartları, öpüşmek, hacamat yaptırmak, cünüp olmak ve yolculukta oruçla ilgili mübah durumlar, kefareti gerektiren durumlar." Beşinci bölümde hac hadisleri bulunmaktadır. Bu bölüm üç faslı içerir: "Hac, umre ve Mekke'nin faziletleri, telbiye ve diğer hac ibadetleri, ihram yasakları ve cezalar." Altıncı bölüm, alım-satım (bey') hadislerini içermekte olup bu bölüm üç fasıla ayrılmıştır: "Yasaklanmış ve caiz olan akitler, akitteki ihtiyar (seçim hakkı), akitte çıkan ihtilaflar, yedinci bölüm: sarf (döviz ve değişim)." sekizinci bölümden başlayıp yirmi sekiz bölüm

⁴² Aşur Akyol, *Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû' ve Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 53.

⁴³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - M. Abdülkebîr el-Bekrî (Mağrib: y.y., 1967/1387), 1/21.

⁴⁴ Akyol, *Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû' ve Hadis İlmindeki Yeri*, 53.

⁴⁵ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efğânî (Beirut: y.y., 2021), 1/361-134.

olacak şekilde bundan sonraki bölümler fasıllara ayrılmadan sadece bölüm ismi verilerek hadisler zikredilmiştir. İsmi zikredilen bölümler şunlardır: Kiralama (icâreler), şüf'a (önalım hakkı), sulh (anlaşma), hibe ve vakıf, vasiyet, dava, emanet, ödünç alma, kaçak köle, buluntu çocuk ve mallar, ortaklık ve sulama işleri, evlilik (nikâh), boşanma (talak), nafakalar, köle azadı (itk), mukâtiplik (azatlık sözleşmesi), velâ (kölelik bağından gelen yakınlık), cürümler (cinayetler), hadler (şer'î cezalar), hırsızlık, kurban, av ve hayvan kesimi, yeminler, şahitlikler, gazâ (savaş hükümleri), yasaklar ve mübahlar, vasiyetler ve miraslar.⁴⁶

Hasan b. Ziyâd'ın naklettiği hadislerden kapsamlı bir şekilde örnekler sunmak, makalemizin sınırlarını aşacaktır. Bu nedenle, farklı kategorilerden yalnızca birkaç örnek hadis seçilerek bu rivayetler değerlendirilecektir.

Birinci Hadis:

Bu hadis, eserin ikinci bölümünün ikinci faslında yer alan “Kunut ve Besmelenin Gizli Okunması” alt başlığının ilk rivayetidir.

أَبُو حَنِيفَةَ عَنْ أَبِي سَفْيَانَ طَرِيفِ بْنِ شَهَابٍ عَنْ أَبِي نَضْرَةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَلَوْضُوءٌ مِفْتَاحُ الصَّلَاةِ، وَالتَّكْبِيرُ تَحْرِيمُهَا، وَالتَّسْلِيمُ تَحْلِيلُهَا، وَفِي كُلِّ رُكْعَتَيْنِ تَسْلِيمٌ، وَلَا تُجْرَى صَلَاةٌ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ وَمَعَهَا غَيْرُهَا.

Lü'lûî şöyle dedi: Ebû Hanîfe, Ebû Süfyân Tarîf b. Şihâb aracılığıyla Ebû Naðre'den, o da Ebû Sa'îd el-Ĥudrî'den (r.a.) nakletmiştir ki Resulullah (s.a.v.) şöyle dedi: “Abdest, namazın anahtarıdır. Tekbir, namazın haram kılıcısıdır (başlangıçtır) ve selam ise namazın helal kılıcısıdır (bitiricisidir). Her iki rekâta bir selam vardır. Fâtîha Süresi olmadan ve ona ilaveten başka bir sure okunmadan namaz sahih olmaz.”⁴⁷

Râvîlerin Değerlendirilmesi

Ebû Süfyân: Tam adı Tarîf b. Şihâb olup "el-Eşel el-A'sem" lakabıyla da anılmıştır. Buhârî, kendisi hakkında “leyse bi'l-kavî” derken, Nesâî “metruku'l-hadîs” ve Ebû Dâvûd “leyse bi şey” ifadelerini kullanmıştır. Ancak İbn Adî, güvenilir râvîlerin ondan hadis rivayet ettiğini belirtmiştir. Tirmizî ve İbn Mâce kendisinden rivayette bulunmuştur.⁴⁸

Ebû Naðre: Münzîr b. Mâlik el-'Abdî, “sika” kabul edilmiş ve İbn Sa'd tarafından “sika ve kesîrû'l-hadîs” olarak değerlendirilmiştir. Hadisleri Buhârî, Müslim ve Sünen sahipleri tarafından rivayet edilmiştir. 3. tabakaya mensup olup 108/726 veya 109/727 yılında vefat etmiştir.⁴⁹

Ebû Sa'îd el-Ĥudrî: Sahâbî olup 74/693 veya 63/683 yılında vefat etmiştir. Genç sahâbîlerin en fakihî, Medine müftüsü ve imamı olarak anılmıştır. 1170 hadis rivayet etmiş, Sahîhayn'da 111 rivayeti yer almıştır. Hadislerin yazılmasına izin vermemiş, ezberlenmesini tavsiye etmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi isimlerden rivayet etmiş, kendisinden de birçok sahâbî ve tâbîî hadis aktarmıştır.⁵⁰

⁴⁶ Akyol, *Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî ve Hadis İlmindeki Yeri*, 66-111.

⁴⁷ Ĥavârizmî, *el-Câmî'u'l-mesânid*, 1/317; Akyol, *Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî ve Hadis İlmindeki Yeri*, 70.

⁴⁸ Ebû'l-Fađl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Aşkalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabat: Maṭb'atü Dâireti'l-Me'ârif, 1909/1327), 2/236-237.

⁴⁹ İbn Ĥacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/154.

⁵⁰ İbn Ĥacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/696-697.

Hadis tahrîci yapıldığında, söz konusu rivayetin Ebû Dâvûd tarafından *Sünen*'inde⁵¹, Ebû Sa'îd tariki ile Tirmizî'nin *Sünen*'inde,⁵² yine Ebû Sa'îd tariki ile İbn Mâce'nin *Sünen*'inde⁵³ ve aynı şekilde Ebû Sa'îd tariki ile Hâkim'in *Müstedrek*'inde⁵⁴ nakledildiği görülmektedir. Senedinde zayıf râvîlerden biri olarak değerlendirilen Ebû Süfyân es-Sa'dî bulunmasına rağmen, bu hadis ilgili kaynaklarda sahih olarak kaydedilmiştir.

İkinci hadis:

Bu hadis, eserin altıncı bölümünün birinci faslında yer alan “Yasaklanmış ve caiz olan akitler” alt başlığında bir rivayettir.

أَبُو حَنِيفَةَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ وَأَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: "لَا يَسْتَأْمُ الرَّجُلُ عَلَى سَوْمِ أَخِيهِ"

Lü'lûî şöyle dedi: Ebû Hanîfe bize rivayet etti; o, Hammâd'dan, o da İbrahim'den, o da Ebû Sa'îd ve Ebû Hüreyre'den (r.a.) onların şöyle dediklerini nakletti: “Resulullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: ‘Hiç kimse, kardeşinin pazarlığı üzerine pazarlık yapmasın.’ (Yani, satıcıya, o müşteriyi bırakıp bana daha pahalıya sat demesin.)”⁵⁵

Râvîlerin Değerlendirilmesi

Hammâd b. Ebû Süleymân: Ebû Hanîfe'nin hocası olan Hammâd, fakih ve güvenilir bir râvîdir. Nesâî tarafından "sika" ancak Mürcî olduğu belirtilmiştir. 120/738 yılında vefat etmiştir. Hadisleri, Buhârî'nin *Edebü'l-Müfred*'inde, Müslim'in *Sahîh*'inde ve *Sünen* sahiplerinin eserlerinde yer almıştır.⁵⁶

İbrâhim en-Nehâî: Kûfeli fakih ve hadis âlimidir. İbn Hacer ve diğer âlimler tarafından "sika" kabul edilmiş, mürsel hadisleri genelde sahih sayılmıştır. 50/670 yılında doğmuş, 96/715'te vefat etmiştir. Kütüb-i Sitte imamı kendisinden rivayette bulunmuştur.⁵⁷

Bu hadis, Buhârî'nin *Sahîh*'inde⁵⁸ ve Tirmizî'nin, *Sünen*'inde⁵⁹ İbn Ömer tariki ile Müslim, *Sahîh*'inde⁶⁰ ise Ebû Hüreyre tariki ile rivayet etmiştir. Bu hadis ilgili kaynaklarda sahih olarak kaydedilmiştir.

Üçüncü hadis:

Bu hadis, eserin on dördüncü bölümde yer alan “evlilik (nikâh),” alt başlığında bir rivayettir.

أَبُو حَنِيفَةَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ وَأَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "لَا يَحْتَبُ الرَّجُلُ عَلَى خَطْبَةِ أَخِيهِ، وَلَا يَتَزَوَّجُ الْمَرْأَةَ عَلَى عَمَّتِهَا وَلَا عَلَى خَالَتِهَا."

⁵¹ Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 31.

⁵² Tirmizî, “Ebvâbu's-şalât”, 62.

⁵³ İbn Mâce, “İkâmetü's-şalât”, 11.

⁵⁴ Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*, thk. Âdil Murşid, Ahmed Berhûm, Muhammed Kâmil Karâ Belî, Sa'îd el-Leḥḥâm (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 2018/1439), 1/223 (no: 457).

⁵⁵ Havârizmî, *el-Câmi'u'l-mesânid*, 2/10; Akyol, *Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî ve Hadis İlmindeki Yeri*, 89.

⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/483-484.

⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/92-93.

⁵⁸ Buhârî, “Büyu”, 58.

⁵⁹ Tirmizî, “Büyu”, 57.

⁶⁰ Müslim, “Büyu”, 4.

Lü'lûî şöyle dedi: Ebû Hanîfe, Hammâd'dan, o İbrâhim'den, o da Ebû Sa'îd ve Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet etmiştir ki, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Hiçbir erkek, kardeşinin nişanı üzerine nişan yapmasın ve bir kadın, halası veya teyzesi üzerine nikâhlanmasın."⁶¹

Râvîlerin Değerlendirilmesi

Ebû Temîm (Ebû Tüçîb): Ebû Sa'îd el-Hudrî ve diğerlerinden hadis rivayet etmiş, kendisinden ise Bekir b. Sevâde nakilde bulunmuştur. Ebû Dâvûd ve Nesâî, ondan rivayette bulunmuş, ancak hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.⁶²

Bu hadîs, Müslim'in *Sahîh*'inde⁶³ Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde⁶⁴ ve Beyhaķî'nin, *Sünenü'l-kübrâ*'sında⁶⁵ Ebû Hüreyre tariki ile rivayet edilmiştir. Senesinde meçhul olan bir ravi (Ebû Temîm) yer almakla birlikte sahîh olarak gelen şahitlerle desteklenmiştir.

2.6. Muhaddislerin Hasan b. Ziyâd'a Yöneltiği Olumsuz Eleştiriler

İslam ilim geleneğinde bir râvînin güvenilirliği, cerh ve tadil otoritelerinin değerlendirmelerine dayanır ve bu bağlamda birçok muhaddis âlim, Hasan b. Ziyâd'ı sert bir şekilde eleştirmiştir. Onu cerh edenler arasında, Osman b. Sa'îd ed-Dârimî (ö. 280/894), Nesâî (ö. 303/915), Ebû Ca'fer el-'Ukaylî (ö. 322/934), Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), İbn 'Adî (ö. 365/976), Hâfîb Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Zehebî (ö. 748/1348) gibi önemli muhaddisler ve cerh ve ta'dil otoriteleri yer almaktadır. Eleştirilerin gerekçeleri arasında rivayetlerindeki zayıflık, doğru olmayan bilgilerin aktarımı ve güvenilir kaynaklardan nakilde bulunması gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Osman b. Sa'îd ed-Dârimî, *Kitâbu'n-Nakd* adlı eserinde Ebû Hanîfe ve ashabını sert bir şekilde eleştirmiş, bu eleştiriler arasında Hasan b. Ziyâd'ı da Bîşr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) ve Muhammed b. Şucâ' (ö. 266/879) gibi şahıslarla birlikte anmıştır.⁶⁶

Meşhur hadis imamlarından Nesâî, Hasan b. Ziyâd'ı "levse bi-sıka ve lâ-me'mûn" (güvenilir değil ve emin değildir) ifadeleriyle nitelmiş ve onun hakkında "kezzâb hâbîs" (yalancı ve kötü biridir) diyerek, rivayetlerinin yazılmaya değer olmadığını belirtmiştir.⁶⁷

Ebû Ca'fer el-'Ukaylî ise *ed-Đu'afâ'ü'l-kebîr* adlı eserinde, Hasan b. Ziyâd'ı yalancılıkla ve güvenilir olmakla itham etmiş, hatta zaman zaman küfre düşmekle suçlamıştır. Hanefî imamları, özellikle Ebû Yûsuf, onun eleştirilerinden nasibini almıştır. Bununla birlikte, el-'Ukaylî'nin sadece Hanefîlere değil, *Sahîhayn* ricâli ve diğer fıkıh ve hadis imamlarına yönelik aşırı eleştirilerde bulunduğu bilinmektedir.⁶⁸

⁶¹ Hâvârizmî, *el-Câmi'u'l-mesânid*, 2/87; Akyol, *Hasan b. Ziyad el-Lü'lûî ve Hadis İlmindeki Yeri*, 94.

⁶² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî, *Mîzânü'l-İtidâl fi Nakd'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâ'a ve'n-Neşr, 1963/1382), 4/508.

⁶³ Müslim, "Nikâh", 4.

⁶⁴ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut, y.y., 1995), 2/508 (no: 10613).

⁶⁵ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhaķî, *es-Sünenü'l-kebîr*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî (Kahire: Merkezi Hicri li'l-Bühûşi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye, 2011/1432) 5/345.

⁶⁶ Kevserî, *İmtâ'*, 43.

⁶⁷ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Kemal Yusuf Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Şekâfiyye, 1985), 289; İbnü'l-Cevzi, *Đu'afâ'*, 1/202; Bağdâdî, *Târîh*, 7/328; İbn Hacer, *Lisân*, 2/208.

⁶⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Mûsâ el-'Ukaylî, *ed-Đu'afâ'ü'l-kebîr*, thk. A. Emin Kalâcî (Beyrut: y.y., 1984), 1/227-228, 4/438-444.

Cerh ve tadîl alanında en önemli eserlerden birini kaleme alan İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl* adlı eserinde, babası Ebû Hâtim'in "da'ifu'l-hadîs, leyse bi-sîka ve lâ-me'mûn" gibi ifadelerini aktararak, Hasan b. Ziyâd'ın güvenilirliğini sorgulamıştır. Ayrıca Yahyâ b. Ma'în'den nakledilen "Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüü kezzâbtır" şeklindeki ifadeyi eserine dahil etmiştir.⁶⁹ Ancak, Hasan b. Ziyâd'ın İbn Cüreyc'e yalan isnat ettiği iddiası gibi bazı ithamların somut bir delile dayanmadığı ve İbn Cüreyc'in tedlis yaptığına dair bilinen gerçeklerle çeliştiği görülmektedir.⁷⁰

İbn 'Adî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* adlı eserinde, Hasan b. Ziyâd hakkında ağır ithamlarda bulunarak, onu "kezzâb" ve "leyse bi-şey" ifadeleriyle değerlendirmiştir. Ancak bu iddialarını temellendirmekten uzak kalmıştır. Nitekim Kevserî, İbn 'Adî'nin özellikle Ebû Hanîfe ve ashabına yönelik tenkitlerini eleştirerek, onun fıkıh ve dil bilimlerinde yeterince birikim sahibi olmadığını ifade etmiştir. İbn 'Adî'nin daha sonra Ebû Ca'fer et-Tahâvî ile tanışması neticesinde ilmî seviyesinin bir ölçüde arttığı ve Ebû Hanîfe'nin rivayetlerini içeren bir *Müsned* kaleme aldığı da bilinmektedir.⁷¹

Haşîb Bağdâdî, Hasan b. Ziyâd'ı eleştirirken, 'Ukaylî ve İbn 'Adî'nin tutumlarını aşan bir sertlik sergilemiştir.⁷² Eleştirilerinde Abdullah b. Alî b. el-Medînî'nin babası tarafından dile getirilen, onun "zayıf râvî" olduğuna dair rivayetlere yer vermiştir. Ancak Bağdâdî'nin bazı eleştirilerinin tarihî gerçeklerle çeliştiği dikkat çekmektedir. Örneğin, Hammâd b. Ebî Hanîfe'nin h. 173'te vefat etmiş olmasına rağmen, aynı dönemde Hasan b. Ziyâd ile kadılık yaptığı iddiası tarihten geçersizdir.⁷³ Ayrıca, Bağdâdî'nin rivayet zincirinde yer alan bazı râvîlerin güvenilirlik açısından ciddi eleştirilere maruz kaldığı görülmektedir.⁷⁴

Zehebî, *Târîh, Siyer ve Mîzânü'l-i'tidâl* adlı eserlerinde, Hasan b. Ziyâd hakkındaki eleştirilere geniş yer vermiştir. Zehebî, seleflerinin aktardığı değerlendirmeleri tekrarlamış ve özellikle Heysemî'nin "metruk" nitelmesini ve Yahyâ b. Ma'în ile Ebû Dâvûd'un "kezzâb" ve "gayru sîka" ifadelerini eserlerinde zikretmiştir. Bunun yanı sıra, İbn Medînî, Ebû Hâtim ve Dârekutnî gibi otoritelerin, Hasan b. Ziyâd'ın rivayetlerinin yazılmaya değer olmadığını belirttikleri aktarılmıştır.⁷⁵

Sonuç olarak, cerh ve tadil otoritelerinin değerlendirmeleri, Hasan b. Ziyâd'ın hadis rivayetinde güvenilir bir şahsiyet olmadığı algısını güçlendirmiştir. Ancak bu eleştiriler, dönemin mezhebî tartışmalarının etkisinden tamamen bağımsız değildir ve bazı durumlarda önyargılı yorumlar içerdiği de göz ardı edilmemelidir.

2.7. Muhaddislerin Hasan b. Ziyâd'a Yönelttiği Olumlu Eleştiriler

Hasan b. Ziyâd, fıkıh ve hadis alanlarında otorite sahibi bir âlim olmasına rağmen, zaman zaman eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak, onun güvenilir bir hadis râvîsi ve üstün bir fakih olduğunu kabul eden pek çok otorite bulunmaktadır. Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden biri olan Hasan b.

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/15; 'Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/227; Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 1/319, 2/318; Bağdâdî, *Târîh*, 7/328; Zehebî, *Siyer*, 4/ 212; İbn Hacer, *Lisân*, 2/208; Leknevî, *Fevâid*, 60; Kevserî, *İmta'*, 46; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 120-130.

⁷⁰ Kevserî, *İmta'*, 46; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 127.

⁷¹ Kevserî, *İmta'*, 45-52; Kevserî, *Te'nîb*, 169.

⁷² Kevserî, *İmta'*, 42.

⁷³ 'Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/227; Bağdâdî, *Târîh*, 7/327, 328; Kevserî, *İmta'*, 16, 17; Kevserî, *Te'nîb*, 274.

⁷⁴ İbn 'Adî, *Kâmil*, 4/1578; Kevserî, *İmta'*, 44; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 123.

⁷⁵ Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967), 6/104; 'Ukaylî, *ed-Du'afâ*, 1/227; İbn 'Adî, *el-Kâmil*, 2/318; İbn Hacer, *Lisân*, 2/208.

Ziyâd, hadis ve sünnete olan bağlılığıyla diğer müçtehitlerden ayrıldığı gibi, ilmî derinliği ile de dikkat çekmiştir.

Hasan b. Ziyâd'ın güvenilirliğini (sıka) vurgulayan önemli âlimler arasında şu isimler yer alır: Mesleme b. Kâsım el-Çurtubî (ö. 353/964), onu açıkça sıka olarak nitelendirmiştir. Zehebî, cerh ifadelerine rağmen Hasan b. Ziyâd'ı Irak'ın önde gelen fakihlerinden biri olarak tanımlamış, fıkhıta derin bir kabiliyete ve keskin bir zekâyâ sahip olduğunu belirtmiştir. İbn Hibbân (ö. 354/965), *Şikât* adlı eserinde ona yer vererek güvenilir olduğunu zimnen tasdik etmiştir. Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk el-İsferâyînî (ö. 316/928) ve Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), eserlerinde onun rivayetlerine yer vererek ilmî katkısını teyit etmişlerdir. İbn Hacer, bu iki âlimin cerh ifadelerine rağmen Hasan b. Ziyâd'dan rivayette bulunmalarına dikkat çekmiştir.⁷⁶

Ayrıca, Bedreddin el-'Aynî (ö. 855/1451), onu sünnete bağlı, dindar, fıkıh ve hadis ilminde mahir ve iffetli bir şahsiyet olarak tanımlamış; Alî el-Çârî (ö. 1014/1605) ve İbn Esîr (ö. 606/1209), onu İslam ümmetinin önde gelen müçtehitlerinden biri olarak anmıştır. Hasan b. Ziyâd'a duyulan saygı, çağdaşı olan Naşr b. Yahyâ ve Hâlef b. Eyyûb gibi âlimlerin ifadelerinde de kendini göstermektedir. Özellikle Hâlef b. Eyyûb, kendisine yöneltilen bir soruda Hasan b. Ziyâd'ı referans göstermiş ve onu "hüccet" olarak nitelendirmiştir.⁷⁷

Hasan b. Ziyâd'ın hadis ve sünnet konusunda diğer müçtehitlerden farklı olmadığı açıktır; ancak hadislerin değerlendirilmesinde akli merkeze alan yaklaşımı, onu mezhep taassubunun etkisindeki eleştirilere açık hâle getirmiştir. Buna karşın, birçok âlimin ona duyduğu hürmet ve güven, onun ilmî otoritesini ve İslam ilim geleneğindeki saygın yerini teyit etmektedir.

2.8. Görüşlerin Değerlendirilmesi

İslam ilim tarihinde bazı âlimler, hadis rivayetlerindeki yetersizlik ya da muhalefet gerekçesiyle eleştirilmiştir. Fıkıh ve hadis ilimlerinde otorite kabul edilen Hasan b. Ziyâd da bu eleştirilerden nasibini almış; özellikle hadisçiliği yönünden, Ebû Hanîfe'nin ashabına yönelik ön yargılar nedeniyle ağır tenkitlere maruz kalmıştır. Şafiî mezhebine mensup hadisçilerin onu güvenilir bulmayarak cerh etmeleri, ilmi objektiflik ilkelerinin mezhep farklılıkları altında gölgelendiğini göstermektedir. Hadis usulüyle ilgili kriterlerdeki ayrışma ve Hasan b. Ziyâd'ın re'y ekolüne mensup oluşu, bu eleştirilerin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu durum, İslam ilim tarihinde mezhep farklılıklarının ilmi değerlendirmeler üzerindeki etkisine çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Osmân b. Sa'îd ed-Dârimî'nin, Hasan b. Ziyâd'ı Bısr b. Gıyâs el-Merîsî ve Muhammed b. Şucâ gibi tenkit edilen isimlerle anması, Ebû Hanîfe ve ashabına yönelik olumsuz tutumların bir yansımasıdır. Leknevî, Nesâî'nin ehl-i re'y âlimlerine yönelik sert cerhlerini eleştirirken,⁷⁸ 'Ukaylî'nin de sübjektif ve aşırı cerhleriyle genel kabul görmediğini belirtmiştir. Şafiî mezhebine mensup İbn Ebî Hâtim'in, Şafiî'nin biyografisinde hiçbir olumsuz rivayete yer vermemesi, mezhep taassubunun etkisini açıkça

⁷⁶ İbn Hacer, *Lisân*, 2/208.

⁷⁷ Zehebî, *Siyer*, 9/544; İbn Hacer, *Lisân*, 2/208; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Şikât* (Haydarabat: Matba'atü Meclisi Dâirâti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973), 8/98. Kevserî, *Te'nib*, 273; Kevserî, *İmta'*, 9, 48, 51; Özaşar, *ideolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 135.

⁷⁸ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî en-Nesâî, *ed-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Kemal Yusuf Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Küttübî's-Şekâfiyye, 1985), 289; İbnü'l-Cevzi, *Đu'afâ'*, 1/202; Bağdâdî, *Târîh*, 7/328; İbn Hacer, *Lisân*, 2/208.

ortaya koymaktadır.⁷⁹ Bu yaklaşım, onun diğer âlimlere yönelik değerlendirmelerinin objektifliğini tartışmalı hâle getirmiştir. Benzer şekilde, İbn 'Adî'nin eleştirileri de mezhep çekişmelerinin etkilerini yansıtırken, Hasan b. Ziyâd'ın ilmî itibarı üzerinde kalıcı bir zedelenme yaratmamıştır.

Bağdâdî, eserinde Hasan b. Ziyâd hakkındaki olumlu ve olumsuz rivayetleri dengelemeye çalışsa da, Şafîî muhaddisler arasında yaygın olan Hanefî karşıtlığını sürdürmüştür. Rivayetlerin dayandığı râvîler arasında eleştiriye açık isimlerin bulunması, bu ithamların objektifliğini sorgulatmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin, Bağdâdî'nin mezhep değiştirme süreci ve cerh tadilindeki aşırı tutumlarına dair değerlendirmesi, Ebû Hanîfe ve ashabına yönelik cerhlerin ilmi çevrelerde makbul görülmediğini ortaya koymaktadır. Buna karşın Zehebî, lehte ve aleyhteki rivayetleri dengelemeye çalışarak daha adil bir tutum sergilemiştir.⁸⁰

Hasan b. Ziyâd'a yönelik cerhler, çoğunlukla gerekçeden yoksun, müphem ve gayrimüfesser niteliktedir. Bu eleştirilerin büyük bir kısmı, Hanefî mezhebi dışındaki âlimler tarafından yapılmış olup, önemli ölçüde subjektif değerlendirmeler içermektedir. Söz konusu eleştiriler, Hasan b. Ziyâd'ın hadis ilmine yaptığı katkıları gölgeleme riski taşımaktadır. Eleştirenlerin birçoğunun, Hasan b. Ziyâd'dan çok sonra yaşamış olması ve değerlendirmelerini kendi dönemlerinde şekillenen hadis kriterlerine dayandırması, mezhep taassubunun bu eleştirilerde belirgin bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Hadislerin sıhhatinin tespitinde, Hz. Peygamber dönemine yakınlık önemli bir faktördür. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Hasan b. Ziyâd, kendisinden sonra gelen birçok muhaddisten daha avantajlı bir konumda bulunmaktadır.⁸¹ Ayrıca, hadislerin sahih ya da zayıf olarak nitelendirilmesinde yalnızca muhaddislerin kriterleri değil, fakihlerin tercih ve değerlendirmelerinin de dikkate alınması büyük bir gerekliliktir.

Hasan b. Ziyâd'a yöneltilen eleştirilerin temelinde, onun bazı hadislerde vehme düşmüş olma ihtimali yatmaktadır. Ancak vehme dayalı bu tür iddialar, hadis ilminde başlı başına bir cerh sebebi teşkil etmemektedir. Cerh ifadeleri, ancak kasıtlı bir hata ya da ihmal ispatlandığında geçerli bir delil sayılabilir; aksi halde, bu tür eleştiriler vehme dayandırılarak gayrimüfesser kabul edilir⁸² ve ilmi bakımdan yeterli görülmez. Dolayısıyla, Hasan b. Ziyâd'a yönelik bu tür eleştirilerin, mezhepler arası çekişmelerden ve dönemin ilmî dinamiklerinden bağımsız olmadığı unutulmamalıdır.⁸³

Sonuç

Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî hicrî 116-204 yılları arasında yaşamış Hanefî bir fakih ve muhaddistir. İlim tahsiline çok küçük yaşlarda başlamış ve çoğunlukla mesâisini fıkıh ilmine harcamıştır. Hasan b.

⁷⁹ Bağdâdî, *Târîh*, 4/306; İbnü'l-Cevzî, *Đu'afâ*, 2/40; Zehebî, *Siyer*, 4/159-160, 9/358-371, 11/223, 12/444, 14/21-23; a.mlf., *Mîzânü'l-İtidâl fî Nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabî, 1993), 3/642; İbn Hacer Ebü'l-Fađl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buĥârî* (Kahire: Matba'atü'l-Ĥayriyye, 1907), 13/415; Kevserî, *İmta'*, 41; Kevserî, *Te'nîb*, 29, 94; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 118. Kevserî, *İmta'*, 48. Ebû Bekr Muhammed b. Ĥalef b. Hayyân Muhammed b. Halef el-Vekî eđ-Đabbî, *Aĥbârü'l-kuğât ve tevârîhuhüm* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 3/189; 'Ukaylî, *eđ-Đu'afâ'ü'l-kebîr*, 1/227; Bağdâdî, *Târîh*, 7/326, 327; Kevserî, *İmta'*, 16; İbn Ebî Ĥâtim, *el-Cerĥ ve't-ta'dîl*, 3/201-202.

⁸⁰ Kevserî, *Te'nîb*, 11.

⁸¹ Veysel Özdemir, "Cerh Tadil İlminde Müteşeddît ve Mütesâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (2014), 150.

⁸² Salih Kesgin, "Metin Tenkidi ve Cerh-Tadil Âlimlerine Göre Hadis Ravileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 1198.

⁸³ Kevserî, *İmta'*, 45; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 126.

Ziyâd el-Lü'lûî'nin daha çok bir fıkıh âlimi olarak meşhur olduğu ifade edilmelidir. Onun *Müsned* adlı eseri incelendiğinde fıkıh ilminin yanı sıra bir muhaddis olduğu da görülecektir. *Müsned* adlı eserini oluştururken Ebû Hanîfe'den aldığı rivayetleri cemetmiştir.

Tabakât, tarih ve ricâl kitaplarında Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin cerh ve ta'dil yönünden müspet ve menfi şekilde değerlendirildiği görülmektedir. Cerh ve ta'dil ilminde aynı râvî için bir münekkittin zayıf diğer münekkittin güvenilir olduğunu ifade eden değerlendirmelere sıklıkla rastlanmaktadır. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî için de durum bundan farklı değildir. Hasan b. Ziyâd'a yöneltilen itirazlar ve ithamlar, genellikle yersizdir. Çünkü Hasan b. Ziyâd'ın hadislerle ilgili tutumu, diğer hadisçilerle paralellik gösterir.

Hasan b. Ziyâd, bir muhaddis değil, bir fakih olarak tanınır ve bu onun en belirgin özelliğidir. Hadisleri, devrinde yaygın olan yöntemlere göre, çeşitli rivayetler arasından tercih ederek kullanmıştır. Her rivayeti toplama amacı gütmemiş ve uzak beldelere hadis talebi için seyahate çıkmamıştır.

Hasan b. Ziyâd'ın re'y kullanımı, eleştirilse de bu uygulama sahabe, tabiûn ve diğer fakihler tarafından da zaman zaman kullanılmıştır. "Ehl-i re'y" olarak eleştirilmesi, hadisçilerin ehl-i re'ye karşı benimsedikleri bir tutumdan kaynaklanmaktadır.

Ehl-i hadis tarafından Hasan b. Ziyâd'ın hadis bilgisinin yetersiz olduğu ve hadis rivayetinde güvenilir bulunmadığına dair eleştiriler, genellikle mezhep taassubundan kaynaklanan sübjektif değerlendirmelerdir. Bu gibi ithamlar dikkate alındığında, hiçbir mezhep imamı veya müçtehit bu tür eleştirilerden kendisini kurtaramaz.

Hasan b. Ziyâd'ı hadisçiliği açısından eleştiren ve yalan söylemekle suçlayanlar genellikle kendisinden sonraki hadisçilerdir. Bu eleştiriler, Hasan b. Ziyâd'tan sonra belirlenen kriterlere dayanmaktadır.

Hasan b. Ziyâd gibi büyük İslam şahsiyetlerini doğru değerlendirebilmek için mezhep taassubunu bir kenara bırakmak ve geçmiş âlimlerin görüşlerini tarafsız bir şekilde analiz etmek önemlidir. Bu yaklaşım, daha adil, doğru bir tahlil ve tenkit yapmayı sağlar.

Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin *Müsned*'i, ilk dönemlerden itibaren eleştirilere maruz kalan Hanefî mezhebinin hadis ilmi ile iştigalini ispat etmek açısından erken dönemde telif edilmiş bir eser olarak önem arz etmektedir.

Hasan b. Ziyâd el-Lü'lûî'nin *Müsned*'i üzerinde yapılacak olan çalışmalar Hanefî mezhebinin hadis ilmi ile ilgili çalışmalarını daha da aydınlatacaktır.

Extended Abstract

The Life of Hasan b. Ziyâd, a Student of Abu Hanîfa, and his Place in the Science of Ḥadīth

Hasan b. Ziyâd al-Lu³lu²î, who lived during the 200s AH, was one of the prominent jurists and hadith scholars of the Hanafi school. Born in Kufa, Hasan b. Ziyâd began his pursuit of knowledge in his hometown, studying under eminent scholars of the period such as Abû Ḥanîfa, Abû Yûsuf, and Zufar b. al-Hudhayl, thus deepening his expertise in Islamic jurisprudence and hadith. Known for his fairness and meticulousness during his tenure as a judge, he also stood out for his cautious approach to issuing fatwas compared to the founders of the school. His scholarly contributions significantly shaped the formative period of the Hanafi school, particularly in the fields of jurisprudence and hadith. However, studies addressing his place in the discipline of hadith remain limited, often focusing on his juridical aspects. This study examines Hasan b. Ziyâd's position in hadith sciences, evaluations by other scholars, and his standing in the context of the principles of al-jarḥ wa al-ta'dil.

Living during a time of political, social, and intellectual transformations that marked the transition from the Umayyads to the Abbasids, Hasan b. Ziyâd was a Hanafi jurist and hadith scholar. It is estimated that he was born in 116 AH (734 CE) in Kufa, where he began his education before moving to Baghdad to study with scholars such as Abû Ḥanîfa, Abû Yûsuf, Zufar b. al-Hudhayl, and Dâwûd al-Ṭâ'î. He attained the level of ijtihâd in jurisprudence. Over his extensive academic career, he became known for his proficiency in applying analogical reasoning (ra'y) and his inquisitive approach, emphasizing the importance of teaching knowledge. In 194 AH, he was appointed as a judge in Kufa but requested to be relieved from the position due to his fear of God and his conscientiousness. Renowned for his moral integrity and respect for scholars, Hasan b. Ziyâd also gained attention for his dedication to preserving the legacy of his teacher, Abû Ḥanîfa. Passing away in 204 AH (819 CE), Hasan b. Ziyâd exemplified a scholar of discipline and moral uprightness.

An essential aspect of Hasan b. Ziyâd's scholarly identity was his role in hadith sciences. As one of the leading mujtahids of the Hanafi school, he demonstrated his expertise in hadith through both the education he received from his teachers and the transmissions he passed on to his students. In addition to benefiting from Abû Ḥanîfa in hadith studies, he also drew upon the works of prominent hadith scholars of the period such as Sa'îd b. 'Ubayd al-Ṭâ'î, 'Abd al-Malik b. Jurayj, and Wakî' b. Jarraḥ. Hasan b. Ziyâd transferred his hadith knowledge to his students, leaving a lasting impact through their works. It is recorded that one of his most notable students, Muḥammad b. Shujâ' al-Siljî, included 73,000 hadiths in his works, while another student, Ishâq b. Bahlûl, memorized over 50,000 hadiths. These accounts underscore Hasan b. Ziyâd's competence and his role as a hadith transmitter.

A portion of his contributions to hadith sciences was preserved in his now-lost work titled Musnad. Additionally, his transmissions are scattered across Hanafi sources. His proficiency in hadith, especially in legal narrations (aḥkām ḥadīth), is notable, as it is stated that he compiled 12,000 hadiths addressing the needs of jurists. His efforts in hadith sciences constitute a significant part of his contributions to Islamic scholarship. Manuscripts of Hasan b. Ziyād's Musnad are registered in the Damascus Zāhiriyya Library and the Baghdad Awqāf Library. From this Musnad, 228 narrations were included in al-Khwārizmī's Jāmi' al-Masānīd, reflecting Abū Ḥanīfa's approach to hadith. The work contains musnad, mursal, and mawqūf hadiths, with mursal narrations considered valid evidence by Hanafi scholars, especially those from Ibrāhīm al-Nakha'ī. The narrations were organized according to legal chapters, including purification (ṭahāra), prayer (ṣalāh), zakāh, fasting, pilgrimage, and commercial transactions.

Hasan b. Ziyād faced severe criticism from several authorities in al-jarḥ wa al-ta'dīl. These critiques included accusations of weak narrations, reliance on unreliable sources, and transmission of incorrect information. Scholars such as 'Uthmān b. Sa'īd al-Dārimī and al-Nasā'ī questioned his reliability, with the latter describing him as "untrustworthy." Al-'Uqaylī and Ibn Abī Ḥātim also cast doubts on his credibility, while Ibn 'Adī criticized him without substantiating his claims. Conversely, scholars such as Maslama b. Qāsim al-Qurṭubī, al-Dhahabī, and Ibn Ḥibbān praised his trustworthiness and scholarly merit. Many of the criticisms against Hasan b. Ziyād were influenced by sectarian biases, particularly from Shāfi'ī scholars. It is emphasized that evaluations of hadith transmitters must consider the perspectives of jurists as well. Despite the critiques, Hasan b. Ziyād's contributions to hadith sciences and jurisprudence remain integral to understanding the intellectual dynamics of his era.

ملخص موسع

حياة الحسن بن زياد أحد تلامذة أبي حنيفة ومكانته في علم الحديث

الحسن بن زياد اللؤلؤي، أحد الفقهاء والمحدثين البارزين في المذهب الحنفي، عاش في القرن الثاني الهجري. وُلد في الكوفة حيث بدأ طلب العلم، وتلمذ على يد الإمام أبي حنيفة وأبي يوسف وزفر بن الهذيل وغيرهم من العلماء البارزين في ذلك العصر، مما مكّنه من التعمق في الفقه والحديث. خلال فترة توليه القضاء، عُرف بعدله وحرصه، وتميز بأسلوبه الحذر في إصدار الفتاوى، مما جعله محط الأنظار بين علماء المذهب. ساهم بعلمه وبحوثه بشكل كبير في عملية تشكّل المذهب الحنفي، مع التركيز على مجالي الفقه والحديث. ومع ذلك، فإن الدراسات المتعلقة بمكانته في علم الحديث قليلة، حيث انصبت معظم الأبحاث على الجانب الفقهي من شخصيته. وانطلاقاً من هذا النقص، تناولت الدراسة مكانته في علم الحديث، وتقييم العلماء الآخرين له، ووضعها من حيث الجرح والتعديل.

نشأ الحسن بن زياد في فترة انتقالية بين الحكم الأموي والعباسي، وهي حقبة شهدت تحولات سياسية واجتماعية وعلمية كبيرة. ويُعتقد أنه وُلد عام 116 هـ (734 م)، وواصل طلب العلم في الكوفة وبغداد، حيث تلمذ على يد الإمام أبي حنيفة وأبي يوسف وزفر بن الهذيل وداود الطائي. بلغ مرتبة الاجتهاد في الفقه، وبرز بأسلوبه المميز في استخدام الرأي وبنهجه النقدي، مع إيلاء أهمية كبيرة لتعليم العلوم. في عام 194 هـ، عُيّن قاضياً في الكوفة، لكنه طلب إعفائه من المنصب بسبب خشيته لله وحرصه الشديد. عُرف الحسن بن زياد بمواقفه الأخلاقية واحترامه الكبير لأهل العلم، كما تميز بجهوده في الحفاظ على إرث أستاذه أبي حنيفة. وتوفي عام 204 هـ (819 م)، مخلّفاً مثلاً يُحتذى به في الانضباط العلمي والأخلاقي.

يمثل علم الحديث جانباً مهماً من شخصية الحسن بن زياد العلمية. فقد كان من كبار المجتهدين في المذهب الحنفي، وأظهر براعته في الحديث من خلال تعليمه وتدريبه. استفاد من أستاذه أبي حنيفة في هذا المجال، كما تعلم من علماء الحديث البارزين في عصره، مثل سعيد بن عبيد الطائي وعبد الملك بن جريج ووكيع بن الجراح. نقل الحسن بن زياد ما اكتسبه من الحديث إلى طلابه، مما كان له تأثير دائم في أعمالهم. ومن أبرز طلابه محمد بن شجاع السّلاجي، الذي قيل إن مؤلفاته تضمنت ثلاثة وسبعين ألف حديث، وإسحاق بن بهلول، الذي حفظ أكثر من خمسين ألف حديث. ويبرز هذا مكانته في علم الحديث وشخصيته كمحدث.

تشمل إسهاماته في علم الحديث كتابه "المسند"، الذي لم يصل إلينا، ولكن توجد رواياته في مصادر المذهب الحنفي بشكل متفرق. وقد ورد أنه كتب اثني عشر ألف حديث، تلبية احتياجات الفقهاء في القضايا الشرعية. ويُحتفظ بمسنده في مكتبة الظاهرية في دمشق ومكتبة الأوقاف في بغداد، وتم نقل 228 رواية من المسند في كتاب "جامع المساني" للخوارزمي، مما يعكس فهم الإمام أبي حنيفة للحديث. اشتمل كتاب المسند على أحاديث مسندة ومرسلة وموقوفة، واعتُبرت الأحاديث المرسلة حجةً وفقاً للفقهاء الحنفية، خصوصاً المراسيل التي رويت عن إبراهيم النخعي. وقد صُنفت روايات الحسن بن زياد وفق أبواب الفقه، بما في ذلك الطهارة، والصلاة، والزكاة، والصوم، والحج، والعقود والمعاملات.

تعرض الحسن بن زياد لانتقادات شديدة من قبل عدد من علماء الجرح والتعديل، الذين اتهموه بضعف الرواية والنقل عن مصادر غير موثوقة. من بين هؤلاء النقاد: عثمان بن سعيد الدارمي والنسائي وأبو جعفر العقيلي وابن أبي حاتم وابن عدي والخطيب البغدادي. ومع ذلك، قدّم بعض العلماء تقييماً إيجابياً للحسن بن زياد، مثل مسلمة بن قاسم القرطبي الذي وصفه بأنه ثقة، والذهبي الذي اعتبره من كبار فقهاء العراق، وابن حبان الذي أدرجه في كتاب "الثقات"، بالإضافة إلى بدر الدين العيني وعلي القاري، اللذين أشادا بورعه وتمسكه بالسنة ومهارته العلمية.

تبين الدراسة أن كثيراً من الانتقادات الموجهة للحسن بن زياد كانت متأثرة بالخلافات المذهبية وغير قائمة على أدلة كافية. كما أكدت أن معايير الحديث يجب أن تُدرس بالتكامل مع تقييحات الفقهاء. ورغم هذه الانتقادات، ظلّ الحسن بن زياد يحتفظ بمكانته العلمية، خاصة في الفقه، مما يجعله شخصية بارزة لفهم الديناميات العلمية في عصره.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الفقه، حسان بن زياد، المذهب الحنفي، أهل الرأي.

Kaynaklar / References / المصادر

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. Müsnedü Ahmed b. Hanbel. nşr. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut, y.y., 1995.
- Akyol, Aşur. Hasan b. Ziyâd el-Lü'lû'î ve Hadis İlmindeki Yeri. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye. nşr. Ebû Abdullah es-Sevratî - İbrâhim Hâmdî el-Medenî. Medine, el-Mektebetü'l-'İlmiyye, ts.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. Târîhu Bağdâd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Bayraktutar, Muammer. "Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/1 (Aralık 2014), 273-281.
- Bedr, Fahriye Muhammed Alî. el-Ahkâmü'l-fıkhiyye elletî hâlefe fihâ el-Hasen b. Ziyâd el-Lü'lû'î eimmete'l-mezhebi'l-Hânefî. Kudüs: Kudüs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012/1434.
- Beyhaķı, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Alî. es-Sünenü'l-kebîr. thk. Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî. 24 Cilt. Kahire: Merkezi Hicri li'l-Bühûsi ve'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 2011/1432.
- Cerrahoğlu, İsmail. "İbn Cüreyc". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/404-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çoban, Ramazan. Ebû Hanîfe Müsnedleri ve Hârizmî'nin Câmiu'l-Mesânîd'i. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Debbâğ, Abdussettâr Hâmid. el-Hasen b. Ziyâd ve fıkhuhû beyne muâşirîh. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2005.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. Sünen-i Ebû Dâvûd. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, t.s.
- Ergüven, Nizamettin. "Hanefî Mezhebi Âlimlerinden Hasan B. Ziyâd el-Lü'lû'î'nin Muâmelât ve Ukûbât Konusunda, Mezhebin İlk Üç İmamına (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed) Muhalif Görüşleri (Serahsî'nin el-Mesûd Eseri Ekseninde)". Dicle İlahiyat Dergisi 27/2 (2022), 529-561.
- Ergüven, Nizamettin. "Hasan B. Ziyâd el-Lü'lû'î'nin İbadetler Konusunda, Hanefî Mezhebinin İlk Üç İmamına (Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed) Muhalif Görüşleri (Şemsüleimme es-Serahsî'nin el-Mesûd Eseri Ekseninde)". Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi 29 (Aralık 2022), 159-188.
- Gözübenli, Beşir. "Hasan b. Ziyâd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/361-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbûrî. el-Müstedrek 'ale's-Şaḥîḥayn. thk. Âdil Murşid, Ahmed Berhûm, Muhammed Kâmil Karâ Belî, Sa'îd el-Leḥḥâm. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Âlemiyye, 2018/1439.
- Hasan, Hasan İbrâhim. İslam Tarihi. 10 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1991.
- Hatipoğlu, İbrâhim. "el-Müsned". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/101-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Hâvârizmî, Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd. Câmi'u'l-mesânid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî. Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1967.

- İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. 'Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî – M. Abdülkebîr el-Bekrî. Mağrib: y.y., 1967/1387.
- İbn Abdirabbih Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Hâbib el-Çurtubî el-Endelüsî. el-İkdü'l-ferîd. 6 cilt. Beyrut: y.y., 1989.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. el-Cerh ve't-ta'dîl. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türasi'l-'Arabî, 1952.
- İbn Hacer, Ebü'l-Faql Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî. Fetḥu'l-bârî bi-şerḥi Şaḥîḥi'l-Buḥârî. 23 Cilt. Kahire: Matba'atü'l-Ḥayriyye, 1907.
- İbn Hacer, Ebü'l-Faql Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî. Lisânu'l-mîzân. 7 Cilt. Haydarabat: Matba'atü'l-Meclis-i Dâireti'l-Ma'ârifî'n-Nizâmiyye, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. eş-Şikât, 9 Cilt. Haydarabat: Matba'atü Meclisi Dâirâti'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî. Tâcü't-terâcim. thk. İbrâhim Sâlih. Dimaşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türas, 1992.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk. el-Fihrist, thk. Rıza Teceddüd. Tahran: y.y., 1971.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdirrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. Esmâ'ü'd-du'afâ' ve'l-vağdâ'în (vâği'în) ve zikrû men cereḥahüm mine'l-e'immeti'l-kibâri'l-ḥâfızîn. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullâh Kâdi. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1986.
- Kâtip Çelebi, Hacı Ḥalîfe Mustafa b. Abdillâh. Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn. haz. M. Şerafettin Yaltkaya. 2 Cilt. İstanbul: MEB. Yayınları, 1971.
- Kerderî, Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Ḥârizmî el-Bezzâzî. Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Ḥanîfe. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981.
- Kesgin, Salih. "Metin Tenkidi ve Cerh-Tadil Âlimlerine Göre Hadis Ravileri Hakkında Verilen Hükümle İlişkisi". İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 5/4 (2016), 1186-1223.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Alî Zâhid. el-İmta' bi Sîreti İmâmeyn Ḥasan b. Ziyâd ve Şaḥibihi Muhammed b. Şuca'. Kahire: Matba'atü'l-Envâr, 1949.
- Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Alî Zâhid. Te'nîbü'l-Ḥaḥîb 'alâ mâ sâkahû fî tercemeti Ebî Ḥanîfe mine'l-ekâzîb. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1981.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Mısrî. el-Cevâhirü'l-muğiyye fî ṭabakâti'l-Ḥanefiyye. thk. Abdulfettâḥ Muhammed el-Ḥulv. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1993.
- Leknevî, Ebü'l-Ḥasenât Muhammed Abdülḥay. el-Fevâidu'l-behiyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1960.
- Nâṭıfî, Ahmed b. Muhammed b. Ömer. el-Ecnâs fî furûi'l-fikhi'l-Ḥanefî. nşr. Abdullâh b. Sa'd - Kerim b. Fuâd. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Me'sûr, 2016.

- Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî. eđ-Đu'afâ' ve'l-metrûkîn. thk. Kemal Yûsuf Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, 1985.
- Özafşar, Mehmet Emin. İdeolojik Hadîşçiliğin Tarihî Arka Plan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1990.
- Özel, Ahmed. Hanefî Fıkıh Âlimleri. Ankara: TDV. Yayınları, 1990.
- Özdemir, Veysel. "Cerh Tadil İlminde Müteşeddî ve Mütêsâhil Âlimler ve Değerlendirmelerinden İstifadede Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar". Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 12/24 (2014), 128-175.
- Özsoy, Abdulvahap. "Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük". Hadis Tetkikleri Dergisi 2 (2005), 185-187.
- Özşenel, Mehmet. "Hadislerin Tasnifinde Ebû Hanîfe'nin Rolü", İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri 16-19 Ekim 2003. nşr. İbrâhim Bağdâdioğlu. 2/353-360. Mudanya/Bursa: y.y., 2005.
- Şaymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed. Ahbâru Ebî Hanîfe ve aşhâbih. thk. Ebü'l- Vefâ el-Efgânî. Beyrut: y.y., 1976.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. Uşûlü's-Serahsî. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: y.y., 2021.
- Sezgin, Fuat. Târîhu't-Türasi'l-'Arabî. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. Riyad: y.y., 1984. (Fıkıh Cildi).
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferqad. el-Aşl. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990.
- Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî. İ'lâ'ü's-sünen. thk. Abdülfettağ Ebû Gudde. Karaçî: İdâretü'l-Kur'an, ts.
- Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir ed-Dârî el-Gazzî el-Mısrî. eđ-Ṭabaqâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye. thk. Abdülfettağ Muhammed Hülûv. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1983.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Mûsâ. eđ-Đu'afâ'ü'l-kebîr. thk. A. Emin Kalâcî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1984.
- Vekî, Ebû Bekr Muhammed b. Hâlef b. Hâyyân Muhammed b. Hâlef. Ahbâru'l-kuđât ve tevârîhuhüm. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ya'kübî, İbn Vâđîh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer. Târîhu'l-Ya'kübî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Şadr, ts.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/31-48, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yılmaz, Okan Kadir. İlk Tedvin Döneminde Hanefî Mezhebi Literatürünün Kayıp Eserleri. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yiğit, İsmâil. "Emevîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yüksek, Hayyire - Gültekin, Ayşe. "Hasen b. Ziyâd'ın Müsned'inde Yer Alan Mürsel Rivayetler". Süleyman Demirel İlahiyat Fakültesi Dergisi 47/2 (2021), 52-73.
- Yüksek, Hayyire. Zâhid el-Kevserî'nin 'el-İmta' Adlı Eserinde Yer Alan 'Müsnedü Ebî Hanîfe li'l-Hasen b. Ziyâd'daki 60 Hadisi Şerifin Tahriri ve Değerlendirilmesi. Uşak: Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî. Mîzânü'l-i'tidâl fî nağdi'r-ricâl. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâ'a ve'n-Neşr, 1963/1382.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fâriķî. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'. thk. Şu'ayb el-Arna'ût. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fâriķî. Mîzânü'l-i'tidâl fî naķdi'r-ricâl. thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, 1993.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî Fâriķî. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(ţabaķâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm. thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1996).

Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed. Naşbü'r-râye li-taķrîci eķâdîsi'l-Hidâye. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turasi'l-'Arabî, 1987.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşķî. el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşriķîn. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1986.